

Selçuklu Sultanlarının Hâkimiyet Mefkûresi Bağlamında Atsız Bey ve Tutuş'un Suriye- Filistin'deki Faaliyetleri

Yaşar Bedirhan¹

Özet

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun 1040 yılında Dandanakan savaşından sonra Merv'de toplanan kurultaydan sonra Devletin dış politikasının şekillendiğini görüyoruz. Özellikle Sultan olarak devletin başına geçen Tuğrul Bey'in bile isteye kendisine batının fethini üstlenmesiyle, devletin yönünü batıya döndüğünü göstermesi açısından önemlidir. Bu minvalde özellikle İslam Dünyası içerisinde bulunan siyasi ve dini kargaşanın Selçuklu sultanları tarafından bertaraf edilme çabası ve başarısı Selçuklu sultanlarının Ortadoğu hâkimiyetini beraberinde getirmiştir. Tuğrul Bey ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Batı Politikasının önemli bir unsuru olan Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'ın ele geçirilmesi hedefi; yeni kurulan Selçuklu Devleti'nin yeni yerler ele geçirme ve İslâm dünyasında kendisini kabul ettirme, başka bir deyişle meşruiyetini pekiştirme amacından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Selçuklu Devleti sultanlarının Suriye ve Filistin bölgesini fethetme ve burada kalıcı olarak hâkimiyet kurmak amacıyla görevlendirmiş oldukları Atsız Bey ve Tutuş, bölgeyi fethedip Suriye Selçuklu Devleti'nin temellerini atmakla kalmamışlar, aynı zamanda da Mısır Fatımileri'nin bölge hâkimiyetine de son vermişlerdir. Her ne kadar Sultan Melikşah'ın vefatından sonra Suriye ve Filistin bölgesinde Selçuklu hâkimiyeti gücünü kaybetmiş olsa da, Türklerin buralarda yüzyıllarca kalmasını ve buraları Türklerin vatani haline getirmelerini engelleyememiştir.

Giriş

Suriye ve Filistin topraklarına ilk Türk akınları İskitler devrinde olmuştur. Mısır, İbrani ve Asur kaynakları İşguzların bu topraklara hücum ettikinden

1 Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
ORCID: 0000-0002-3581-0682

ve Mısır'ı hâkimiyetleri altına aldıklarından bahseder. Daha sonraki devirlerde Türkler Kafkaslarda ve Doğu Anadolu bölgesine yerleşince bu arazilerle de bazı münasebetler kurmuşlardır. Arap cahiliye devri (İslam öncesi) eserlerinde² Suriye arazisinde “*Türk, Ak Hun atlılarından*” söz edilir, ki bunlar Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgesine daha önce gelmiş yerleşmiş olan Türklerdir. Bilindiği gibi Güney Kafkasya arazisi İskitlerden itibaren Türklerin kalabalık olarak yaşadıkları bölge idi.

Abbasiler devrinden Suriye ve Filistin arazilerinde bir Türk devleti ortaya çıkmıştır. Merkezi arazisi Mısır olan bu devlet Toloniler Tolunoğulları ismini taşıyordu.³ Tolunoğulları'ndan sonra Mısır ve Suriye'de ortaya çıkan ikinci Türk devleti ise İhşidiler olmuştur.⁴

2 İslam öncesi Arap edebiyatında Türkler hakkında geçen malumatlar için bak. Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkabeleri ve Türkler'in Faziletleri*, çev. R. Şeşen, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1967; Z. Kitapçı, *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler* (2 Cilt Takım) (Ciltli), Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005; Z. Kitapçı, “İslamın İlk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler”, *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Sayı: 112, Yıl: X, Şubat Ankara 1972, ss.209-221.

3 Toloniler; Toloniler ve Tolunoğulları adıyla bilinen bu devletin kurucusu Abbasi halifelerinin sarayında emir olan Türk asıllı Ahmed b. Tolun olmuştur. O, halife tarafından Mısır'a vali olarak tayin edilmiş, ancak halifelerden el-Mu'temid ve onun kardeşi el-Muvaffak'ın zafiyetinden istifade ederek Mısır ile birlikte Suriye ve Filistin'i de eline geçirerek burada kendi müstakil devletini kurdu. Tolunoğulları Devleti 868-905 yılları arasında varlığını sürdürmüş olup, 905 yılında Abbasi emiri Muhammed İbn Süleyman tarafından ortadan kaldırılmıştır. E. Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Türkçe Yay. Hazırlayanlar: F. Gazenferoğlu – S. Akın, İstanbul 1997.

4 İhşidiler; İhşidi ve İhşidoğulları adıyla bilinen bu devletin kurucusu Muhammed İbn Toğaç adında Türk asıllı bir emir olmuştur. Tolunoğulları devletinin 905'de Abbasiler tarafından yıkılmasından sonra Mısır, 30 yıl süre ile Bağdat'tan gönderilen valiler tarafından idare edildi. Ancak bu valiler ülkede bir türlü istikrarı sağlayamadılar. Bir yandan iç isyanlar diğer yandan Kuzey Afrika üzerinden Fatımilerin, Suriye'den de Karmatîlerin saldırıları sebebiyle Mısır'ın siyasi, iktisadi ve toplumsal düzeni bozulmuştu. Abbasi halifesi Mısır'ın Bağdat'tan kopmasını engellemek için Dımaşk valisi Muhammed b. Tuğcu 933'te buranın valiliğine getirdi Abbasi halifesi er-Radi tarafından ona verilen İslami unvan Ebu Bekir el-İhşid adına göre de bu devlete İhşidiler Devleti denilmiştir. 935 yılında Mısır'a vali olarak tayin edilen Muhammed burada müstakil bir devlet kurmuştur. 946 yılında onun ölümünden sonra hükümdar olan oğlu Ebû'l-Kâsım Ünücür (Enücür) devrinde (946-961) hayli güçlenmiş, 969 yılında ise Fatimi emiri Cevher es-Sikillî tarafından ortadan kaldırılmıştır. Geniş bilgi için bak. C. Ed, Bosworth *Doğustan Günümüze İslam Devletleri: Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar ve Kronolojik Soykütüğü*, Türkçe tercüme: H. Canlı, İstanbul 2005, s. 107; H. D, Yıldız, “İhşidiler”, *Doğustan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1987, c. VI, s. 182-222; Ahmet Ağırcağa, “İhşidiler”, *DİA*, C. 21, ss. 551-553; İlyas Gökhan, “İhşidiler Devletinin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (17), 255-269; Kazım Yaşar Koprıman, “İhşidiler”, *Doğustan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. VI, Çağ Yay, İstanbul 1987, s.181-221; Nadir Özkuyumcu, “İhşidiler”, *Türkler*, C.V, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2005, ss.39-59; Ebülfez Elçibey, “IX. Yüzyılda Azerbaycan Halkının Özgürlük Mücadelesi ve Abbasiler Hilafetinin Tenezzülündeki Rolü”, çev. M. Kemaloğlu, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı 6 Haziran 2012, ss.104-120.

Suriye-Filistin bölgesinin tamamen Türklerin eline geçtiği devir Selçuklular zamanıdır. Bölgeye gelen ilk Türk siyasi-askeri birliklerinin başında Hanoğlu Harun,⁵ Afşin,⁶ Sunduk (Sanduk)⁷, adıyla meşhur olan Türk emirleri bulunmaktadır.

Suriye’de kalabalık halde bulunan ilk Oğuz-Türkmen gruplarının *Navekiyye Türkmenleri*⁸ adını taşıyordu. Bu ünlü Türk unsuru Sultan Alparslan’ın damadı Gevher Hatun’un kocası Erbasgan’ın komutası altında Güney Kafkasya bölgesinde dolaşıyorlar ve zaman zaman da Anadolu’ya

-
- 5 Bir Türk hükümdarının oğlu olan Hârun, babasına kızarak ondan ayrılmış, Azerbaycan üzerinden, Anadolu’daki Selçuklu askeri harekâtını yöneten prens ve emirler arasında, Selçuklu hizmetinde olarak, beraberinde bulunan bin atlı ile birlikte Diyarbekir bölgesine gelmiştir. Bu sıralarda Diyarbekir bölgesi Kürt asıllı Mervan - oğulları beyliğini kendisine bağlamış, daha sonra da Bizans’a karşı mücadelelere başlamıştır. Daha sonra 1066 yılında Suriye taraflarına hareket etmiştir. İbnü'l-Adim Hanoğlu Harun hakkında sunları söylüyor: Bir Türk hükümdarının oğlu olarak zuhur etmesiyle birlikte, O bu ülkeye gelen ilk Türk’tür.” İbnü'l-Adim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l Adim Bugyetü't-taleb fi Tarihî Haleb (Seçmeler)*, A. Sevim nşr, TTK. Ankara 1989, s. 34; A. Sevim, “Kuzey Suriye’de Görünen İlk Türk Emiri: Han-oğlu Harun”, *Belleten*, Nisan 1979, c. XLIII, Sayı: 170, s. 365-380.
 - 6 Sultan Alparslan’ın meşhur emirlerinden olan Bekçioğlu Afşin E. Sümer’e göre “*Bekçiyeye Emirlerinden*”dir. O, Anadolu’nun fethi için gönderilen emirler arasında sayılır. Ancak Büyük Selçuklu Devleti emirlerinden Gümüştigin’i bilinmeyen bir sebepten öldürmüş, daha sonra sultan tarafından cezalandırılmaktan korkarak Bizans sınırlarına geçerek buralarda fetihlere başlamıştır. Afşin 1068 yılında Haleb tarafına hareket etmiş, daha sonra da Antakya üzerine yürümüştür. Bu emirin daha sonra Suriye hâkimi Tutuş’un emrine girdiğini görüyoruz. Geniş bilgi için bak. A. Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990, s. 18-32; A. Ali, "Bizans'ın Durduramadığı Büyük Türk Komutanı Bekçioğlu Afşin", *Makaleler Cilt 1*, Ankara 2005.
 - 7 Bu Türkmen Emiri Sunduk et-Türki adı, eski Türkçede “*sun-duk*”, yani “*takdim edilen, sunulan*” manasına gelir. Emir Sunduk et- Türki, 461-462/1069-1070 yılında Bekçioğlu Afşin, Demleçoğlu Muhammed v.s. gibi, ünlü Türkmen Beyleriyle birlikte Bizans hakimiyetindeki Anadolu’ya akınlarda bulunuyordu. Kendisinden daha önce Suriye’ye gelip buralara akınlarda bulunmuş olan Bekçioğlu Afşin gibi Sunduk Bey de beraberinde kalabalık bir Türkmen kuvvetiyle, gaza yapmakta olduğu Anadolu dan 462/1069 başlarında Suriye’ye gelmiştir. 1069 kışını buralarda geçiren Sunduk Bey’in Türkmenleri, bu bölgeyi tamamen istilaya uğratmışlardır. Kış bitince Sunduk Bey, Emir Mahmud’dan pek çok hediyeler aldıktan sonra adamlarıyla birlikte 462/1070 yılı ortalarına doğru, Anadolu’da, yeniden gazalara başlamak üzere, Kuzey Suriye’yi terk etmiştir. M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I. Anadolu’nun Fethi*, TTK. Yayınları, Ankara 2020, s. 67; İbnü'l - Adim, *Zübdetü't-Taleb fi Tarih Haleb*, nşr. S. ed-Dehhan, Dımaşk 1954, II, 16; İbnü'l - Adim, *Bugyetü't-Taleb fi Tarih Haleb*, s. 26,28; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 48-49; Süleyman Tülüci, “Malazgirt Savaşına İştirak Eden Türk Beyleri ve Hal Tercümeleleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, ss.291-334; Faruk Sümer, “Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri”, *SAD*, IV (1975). s. 197.
 - 8 A. Sevim, “Nâvekiyye Türkmenleri Sorunu”, *Erdem*, Sayı:26, 1996, ss.789-792; Navekiyye adı tartışmalıdır. Ancak E. Sümer bu adın aslının 24 Oğuz boyundan biri olan Yıva olduğunu ileri sürmektedir. Fakat O. Turan bu adı “*Yavgıyya*” olarak okumakta ve “*Yabgulu Türkmenleri*” olduğunu ve bununla da Arslan Yabgu’nun emrindeki Oğuz Türkmenlerinin kastedildiğini bildirmektedir. Geniş bilgi için bak. Sümer E, “Yıva Oğuz Boyuna Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, IX, s. 151-166; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020, s. 171-175.

Bizans topraklarına gaza niyetiyle akınlarda bulunuyorlardı. Erbasan komutasındaki Nevakiyye Türkmenleri, Sultan Alparslan tarafından isyan eden Afşin'i ortadan kaldırmak için Anadolu'ya gönderilmişlerdi. Burada Manuel Komnen adındaki meşhur Bizans komutanı öncülüğündeki Bizans ordusunu Sivas yakınlarında ağır yenilgiye uğratan Erbasan Bey bir çok esir de ele geçirmişti. Ancak ne olmuşsa Erbasan Bey daha sonra Sultan Alparslan'a isyan ederek Bizans tarafına geçerek Bizans'a sığınmak zorunda kalmıştı.⁹ Bunun üzerine Navekiyye Türkmenleri Kurlu et-Türkî,¹⁰ Uvakoğlu Atsız ve Şöklî gibi Türk komutanlarının emri altında Suriye ve Filistin'e hareket ettiler. İbnü'l-Adim'e göre, Filistin topraklarına gelen ilk kalabalık Türk unsuru *Nevakiyye Türkmenleridir*.¹¹ Kaynaklar bunların 3-4 bin çadır, yani yaklaşık olarak 10-12 bin kişi olduğunu haber vermektedir.¹² Navekiyye Türkmenlerinin başında bulunan Kurlu, Taberiyye gölü çevresinde bulunan verimli toprakları ele geçirdi ve Arapların mallarını sakladıkları Numan kalesini fethetti. Buradan Taberiyye gölünün güneyine hareket ederek Kudüs'ün 50 km batısında bulunan Remlen'i de fethetti.¹³ Ancak bu zamanda Arap kabilelerinin kendisine karşı hareket ettiği bilgisini alan Kurlu, bir gece vakti gizlice onların üzerine saldırıp çoğunu kılıçtan geçirdi. Kurlu Bey, merkezi Remle olan Filistin'de ele geçirdiği topraklarda bir Beylik kurdu. Onlar Remle'de boş toprakların ekimi ve bölgede bulunan zeytinliklerin bakımı için yakın yörelerden çiftçiler getirdiler. Bunun sonucunda o yıl zeytin ağaçlarının verimi oldukça artmış ve Türkmenler, zeytinliklerden üç yüz bin altın elde etmişlerdi. Zeytinliklerin gelirinden otuz bin altın kadarını miri hakkı olarak Büyük Selçuklu Devleti'ne gönderdiler, geriye kalanını da halka dağıttılar.¹⁴ Kurlu Bey'in bu davranışı Filistin halkının büyük rağbetine sebep oldu.¹⁵

9 Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları, s. 50; Turan, Selçuklular, s. 176; Mehmet Altay Köymen, *Alparslan Vê Zamani*, İstanbul 1972, s.45-46; İ. Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası Cild XIII'den ayrı basım.*, Kutulmuş Matbaası, İstanbul 1958.

10 Kurlu adı eski Türkçede "kur" – "kemer, kuşak, mertebe, derece" anlamına gelmektedir. Bak. Kaşgarlı Mahmud, *Dıvanü Lugati't-Türk*, I, s. 324.

11 İbbü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb*, c. II, s. 31.

12 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan* (ter.: A. Sevim, Makaleler), Ankara 2005. c. II, s.265; A. Dudu Kuşçu, "Türkiye-Filistin Kardeşliğinde Tarihi Bellek; Selçuklular Döneminde Filistin", *Filistin Meselesi ve Türkiye Uluslararası Kongresi*, 20-22 Ekim 2017, *Tam Metin Bildiri Kitabı*, Novotel Konya, ss.1-10.

13 İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman*, c. II, s.266.

14 İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman*, c. II, s.266; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, Çamlıca Basım Yayın, 2014, c. I, s. 405.

15 Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 51.

Böylece 1070 yılında Suriye ve Filistin topraklarında Selçuklu devletinin ilk tohumları atılmış oldu. Kurlu Bey tarafından temelleri atılan bu siyasi teşekkül daha çok bir Türkmen beyliği olarak bilinmektedir.

Kurlu Bey'in fethetmiş olduğu bu topraklar Mısır'daki Fatımiler Devleti'nin¹⁶ toprakları olarak kabul edilirdi. Buna göre de Türkmenler ile bölgedeki Fatımi hâkimleri kuvvetleri arasında ciddi bir mücadele başladı. Kurlu Bey, Fatımilerin bölgedeki en güçlü hâkimi Bedü'l-Cemâli'yi¹⁷ ve ordusunu birçok defa yenilgiye uğrattı.¹⁸

Oğuz Türkmenlerinin çok az kuvvetle Suriye ve Filistin coğrafyasında en büyük siyasi güç olması bölge hâkimlerinin bir bir Selçuklu hâkimiyeti altına girmesine neden oldu. Bölge topraklarının yerli halkı olan Arap halkı aslında birçok kabilelere ayrılmış ve aralarında mücadeleler bulunmakta idi. Çoğu Şiiğe meyilli olan bu Arap kabileleri hutbeyi Fatımiler adına okutuyorlardı.

-
- 16 Fatımiler, Hz. Ali'nin soyundan geldiklerini ve Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fatıma'nın neslinden geldiklerini ileri sürdükleri için Fatımiler adını almışlardır. Fatımiler Şii inançlarını benimsedikleri için dini-siyasi bir cereyan idiler. Bu cereyanın ilk temsilcisi Abdullah eş-Şia olmuştur. O, Güney Afrika'da dini tebligatlarına başlamış, ortadan kaybolan son imam Mehdi'nin torunu olduğunu ileri sürerek etrafına birçok taraftar toplamıştır. Daha sonra da 909 yılından itibaren Afrika'da güçlenmeye başlamıştır. 969 yılında Fatımi ordusunun emiri Gevher Mısır'ı Türk İhşidoğulları'nın elinden alarak devletin başkentini buraya naklettiler. Fatımiler daha sonra güçlenerek Mısır ve Güney Afrika'nın bazı toprakları dışında Suriye ve Filistin'i de ele geçirerek büyük bir Şii devleti kurdular. Fatımiler mezhep olarak sadece Şia mezhebinin hâkim olmasına izin verseler de ilmi sahalarda çok fazla ileri gittiler. Mısır'da kütüphaneler, hamamlar, medreseler inşa ettirmişler ve Avrupa'ya tesir etmişlerdir. Fatımiler Devleti'nin hâkimiyetine Musul Atabeyi Nureddin'in hizmetinde yer alan Türk asıllı Selahaddin Eyyubi 1171 yılında son vermiştir. Geniş bilgi için bak. Abdül-Mün'im Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfeti'l-Fatımiyye ve Sukûtuha fî Mısır*, Kahire 1994; Makrizi, *İtti'âzu'l-Hunefâ bi Abbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyin el-Hulefâ* (Thk., C. eş-Şiyâl), C. I, Kahire 1948; Muhammed Ebu Zehra, *İslamda Siyasi İtikadi ve Fikhi Mezhepler Tarihi* (Çev. A. Şener) İstanbul 1983; Ferhât Ed-Dişrâvî (Arp. Çev., H. es-Sâhili), *el-Hilâfeti'l-Fatımiyye bi'l-Mağrib*, Beyrut 1994; Bosworth, *İslam Devletleri*, s. 108-110.
- 17 Bedü'l-Cemâli aslen Hıristiyan Türklerinden olduğu için kaynaklar onu Ermeni asıllı olarak gösterirler. Onun ailesi sonradan İslam dinin kabul etmiştir. Bedü'l-Cemâli Fatımilerin hizmetinde vezirlik makamına kadar yükselmiştir. Geniş bilgi için bak. İbn Tağrıberdî, Cemalüddin Ebü'l-Mehâsin Yûsuf (ö. 597/1201), *en-Nücuûnu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, I-XVII, Darul Kütübil İlmîyye, Beyrut 1992; Christopher Tyerman, *God's War: A New History of the Crusades*, Cambridge: Belknap Press 2006; Farhad Daftary, *A Short History of the Ismailis*. Edinburgh, UK: Edinburgh University Press 1998; Ergin Ayan, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Fetihine Kadar*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2006; Aydın Çelik, *Fâtımiler Devleti Tarihi* (909-1171), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018; Kasım Ertaş, "Fâtımi Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017/2 yıl: 8 cilt: VIII sayı: 17, ss. 63-84; Fuâd Seyyid Eymen, "Efdal bin Bedrü'l-Cemali ve Fatımilerin, Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", *Haçlı Seferlerinin 900. Yıldönümünde Selâhaddîn-i Eyyûbi Sempozyumu* (23- 24 Kasım 1996 Diyarbakır), (1997): 138-152; Yusuf Derviş Gavanime, "el-Efdal b. Bedrü'l-Cemâli ve Birinc Haçlı Seferindeki Rolü" (çev. Abdülkerim Özeydin), *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 13, ss. 138-154, İstanbul 1987.
- 18 Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s.51-54.

Ancak Selçukluların bu toprakları hâkimiyetleri altına almasıyla burada bulunan Arap kabile reisleri ve şehir hâkimlerinin siyasi hâkimiyetleri tehlike altına girdiğini görünce, kendi mevkillerini koruyup sağlamak için hutbeyi “Bağdat’taki Sünni Abbasi halifeleri ile Selçuklu sultanları” adına okutarak Selçuklulara tabii olmayı kabul ettiler. Bu Arap kabilelerin en kuvvetlisi olan Haleb’teki Mirdasiler’in lideri Mahmud, Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan’a bir elçilik heyeti göndererek “Bundan böyle Haleb ve etrafında Mısır Şii halifeleri adına okunmakta olan hutbeyi Sünni Bağdat Abbasi Halifesi, sonra Selçuklu sultanı ve son olarak da kendi adına okutacağını” haber verdi.¹⁹

Bu sırada Mısır’da Fatımiler arasında da taht ve hâkimiyet adına mücadeleler devam etmekte, özellikle de Sudanlılarla Fatımiler Devleti’nin zayıflamasına neden olan kanlı savaşlar yapılmaktaydı. Bu devirde Fatımi halifesi el-Müstansir’in (1036-1094) veziri olan Nasirü’l-Devle Ebu Ali el-Hasan İbn Hamdan devleti ele geçirmek için, Horasan’da bulunan Sultan Alparslan’ı Mısır’ı fethetmesi için bir haber göndererek Mısır’a davet etmişti.²⁰ Bunun üzerine sultan acele hazırlıklara başlayıp önce Azerbaycan bölgesine geldi. Azerbaycan bölgesinde bulunan büyük ve kalabalık Türk boylarını etrafına toplayarak buradan Anadolu’ya geçti. Anadolu üzerinden Suriye topraklarına geçen Alparslan’ın ordusu burada Haleb hâkimi Mirdasiler’den Mahmud’un Sultan’ın huzuruna çıkmaktan korkup kaçması üzerine şehri muhasara altına aldı. Ancak daha sonra Mirdasi emiri Mahmud Alparslan’ın yüksek hâkimiyetini kabul ederek ona tabi oldu ve huzura çıkıp yer öpmesi üzerine bağışlandı.²¹ Ancak tam bu sırada Sultan Alparslan Bizans hükümdarı Romanos Diogenis (Romen Diyojen)’in büyük bir orduyla Amid taraflarına hareket ettiğini öğrenince Mısır’ın fethinden vazgeçerek Malazgirt’e gelecek ve burada yapılan savaşta Bizans’ı (26 Ağustos 1071) büyük bir yenilgiye uğratarak Anadolu’nun kapılarının Türklere açılmasını sağlayacaktır.²²

19 Sevım, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 55.

20 İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, Trc. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994 C. XI, s. 321; Nasuhi Ünal Karaarslan, “Hamdâniler”, *DİA*, C. XV, s. 446; Sami Keyyali, *Seyfüddeve ve asrî’l-Hamdâniyyin, el-Matbaatü’l-Hadîse*, Haleb 1939, s. 39-40; Abdulgani Bulduk, *el-Cezîre’nin Muhtasar Târîhi*, Haz. Mustafa Öztürk,

İbrahim Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004, s.35; İbnü’l-Esir, *el-Kamil fî’l-tarih*, Trc. Abdülkerim Özeydin vd., Bahar Yayınları, İstanbul 1985, C. VIII, s. 258; Ali b. Zafir el-Ezdî, *Abbaru’l devleti’l Hamdaniyye: Hamdaniler*, thk. Temime Ravvaf, trc. Mehmet Akbaş, İstanbul 2011, s. 28.

21 İbnü’ş-Şihne Ebü’l-Fazl Muhibbüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed es-Sekafi el-Halebî, *ed-Dürü’l-müntehâb fî târîhi memleketi Haleb*, nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, Dumaşk 1983, s. 73.

22 Köymen, *Sultan Alparslan ve Zamani*, s. 46; Mükrimin Halil Yananç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I : Anadolu’nun Fethi*, İstanbul 1961, s. 96 ved; Sevım, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 56-62; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 178.

Kurlu Bey 1071’de bölgenin merkezi olan Dimaşk’ı kuşatsa da alamadı ve aynı yıl içinde hayatını kaybetti.²³ Onun ölümünden sonra Nevakiyye Türkmenlerinin başka bir Oğuz emiri olan Atsız Bey geçmiştir. Suriye Selçuklu Devleti’nin temellerini bu Türk emir atacaktır. Böylece, Suriye Selçuklu Devleti önceleri bir Türkmen beyliği olarak ortaya çıkmış, daha sonra da Atsız tarafından meliklik şeklinde teşkilatlanmış, Melikşah’ın kardeşi Tutuş tarafından ise devlet şeklini almıştır.

Suriye Selçuklu Devleti (1079-1117)

Kurlu Bey’in Suriye ve Filistin’de kurmuş olduğu beyliğin siyaseten çok güçlü olduğu, ancak arkasını dayayacağı güçlü bir Türkmen kuvvetlerinin bulunmaması onun geniş toprakların fethinden alıkoymuştur. Ancak Kutlu Bey’in yarım kalan Suriye ve Filistin bölgesinin fethini emirlerinden Atsız Bey’in hayata geçirmeye çalıştığını görmekteyiz. Mısır Fatimî idaresinde olan Filistin’de Selçuklulara tabi bir Türkmen beyliği kuran Kurlu Bey’in ölümü üzerine (1071) onun yerine geçen Atsız Bey Melikşah döneminin Suriye- Filistin ve Mısır fetih siyasetini yürüten baş aktördür.²⁴

Kaynaklarda Atsız Bey’in menşei hakkında farklı görüşler yer almaktadır. Umumiyetle ondan bahseden kaynaklar Atsız et-Türkî, Atsız et-Türkmanî ve Atsız İbn Abak el-Harezmî et-Türkî künyesine yer verirler. Bütün bu malumatlar da onun Harezm’de Abak isimli bir babanın evladı olarak dünyaya geldiğini ortaya koymaktadır. Büyük Türk tarihçilerinden Ali Sevim’in verdiği bilgilere bakılırsa O, aslında Türklerin Oğuzların Kınık boyuna mensup olup, Selçukluların akrabası idi.²⁵

Uvakoğlu Atsız adıyla Türkmenler arasında meşhur olan bu komutan 1069 yılından itibaren Suriye’de idi.²⁶ 1071 yılında Kurlu Bey’in ölümünden sonra Navakiyye Türkmenlerinin başına geçti. Atsız Bey’in asıl amacı Suriye ve Filistin topraklarının tamamını ele geçirip, daha sonra da Mısır Fatimilerini ortadan kaldırarak orada Selçuklu hâkimiyetini sağlamak idi. Bu maksatla

23 Sıbt İbnü’l- Cevzî, *Mir’âtü’z-Zaman fî Tarihî’l-Ayan*, s.46.

24 Ayşe Çekiş, “Selçuklulardan Eyyübilere Sünnî-İslam Devlet Siyasetinde Mısır’ın Yeri ve Önemi”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2018 Cilt:1 Sayı: 1, ss.119-138.

25 Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 63.

26 Geniş bilgi için bak. Lokman Turan, *Suriye ve Filistin Fatihî, Selçuklu Meliki el-Melikü’l-Muazzam Atsız b. Uvak*, Fenomen Yayıncılık, İstanbul 2022; İ. Gökhan, “Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerine Selçuklu-Fatimî Mücadelesi”, *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2013) 92-108; Salim Koca, “Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah’ın Suriye, Filistin ve Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız”, *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s.22 (Güz 2007), s.10-11.

evvela Kudüs üzerine yürüdü.²⁷ Buranın idaresi aslında Türk asıllı²⁸ bir komutanın elinde olduğu için Kudüs savaş yapılmadan teslim alındı.²⁹ Atsız Bey şehri ele geçirip 1071 yılı başlarında hutbeyi Selçuklu sultanı Alparslan ile Abbasi Halifesi adına okuttu. Daha sonra da merkezini Kudüs'e taşıyıp burada bir Selçuklu Melikliği tesis etti.³⁰

Suriye'nin merkezi kabul edilen Dımaşk/Şam Mısır Fatımilerinin elinde bulunuyordu. Şam'ın Türkler tarafından ele geçirilmesi demek Suriye'yi ellerinde bulunduran Fatımilerin siyasi hâkimiyetlerinin sona ermesi manasına gelmekteydi. Atsız Bey Remle ile Kudüs'ün fethinden sonra Şam'ı muhasara altına aldı. O, Şam'ın muhasarası ile meşgul olduğu bir sırada ona bağlı olan emirlerinden Şöklî Bey Akka'yı ele geçirerek buradaki Fatımi hâkimiyetine son verdi (1074).³¹ Bu başarı Şöklî Bey'in başını döndürmüştü. Atsız Bey Akka şehrinden ele geçirilmiş olan tutsakların ve ganimetlerin yarısını Türkmenlerin lideri olma sıfatıyla kendisine göndermesini isteyince, Şöklî'nin itirazı ile karşılaştı.³² Emir Şöklî Atsız Bey'e, "*buraları ben kılıcım la fethettim, kılıç hakkımdır*" diyerek Atsız Bey'in emrine karşı çıktı. Artık Şöklî, Atsız'ın sadık bir adamı ve silâh arkadaşı değil, onun liderliğini tanımayan kuvvetli bir rakibi idi. Böylece Suriye ve Filistin'deki Türkler arasında ihtilaf çıkmıştı. Bunun üzerine Atsız Bey Dımaşk muhasarasına son verip Şöklî üzerine yürüdü ve Ramazan 467 (Nisan/Mayıs 1075) yılında Akdeniz kıyısında bir yerde onu mağlup etti. Şöklî kaçarak canını zor kurtarmıştı.³³

Ancak bu mağlubiyetten sonra Şöklî, Atsız Bey'e karşı kendine müttetikler aramaya başladı. Şöklî'nin niyeti, sadece Atsız Bey'den ayrılmak ve bağımsız hareket etmek değildi. Onun asıl amacı, başka bir Selçuklu beyinin hizmetine

27 Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin ve Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.10-11.

28 Onun Türk asıllı olduğunu Atsız Bey'e yazmış olduğu; "Ben de sizler gibi Türküm, bunun için de şehri size karşı müdafaa etmeyeceğim. Ancak hizmetinde olduğum Fatımi halifesine sadık kalmak mecburiyetindeyim. Bu yolda da ben üzerime düşen görevi layıkıyla yerine getirdim. Bunun için de benim hayatımı, servetimi ve ailemin hayatını bağışlarsanız size şehri ve kaleyi teslim edeceğim." şeklindeki mektubundan da anlayabiliriz. Sibt İbnü'l-Cevzi, *Miratü'z-Zaman*, s. 169; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devlet'ül-Fatımiyye*, ed-Darü'l-Mısriyyetü'l-Lübniyye, Kahire 1992, s.128; Nihat Yazlıtaş, *Fatımi Devleti'nde Türkler*, TTK yayınları, Ankara 2009, s.60-96.

29 N. Karakuş, "Kudüs Fatihisi Atsız b. Uvak Et-Türki", *Diyanet İlmî Dergi*, 58 (2022): ss.1207-1230.

30 Sevim, Suriya ve Filistin Selçukluları, s. 65; Kuşçu, "Türkiye-Filistin Kardeşliğinde Tarihi Bellek; Selçuklular Döneminde Filistin", *Filistin Meselesi ve Türkiye Uluslararası Kongresi*, 20-22 Ekim 2017, *Tam Metin Bildiri Kitabı*, Novotel Konya, ss.1-10.

31 Çekiç, "Selçuklulardan Eyyübilere Sünnî-İslam Devlet Siyasetinde Mısır'ın Yeri ve Önemi", *Ortaçağ* ss.119-138.

32 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Miratü'z-Zaman*, s. 173.

33 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 173.

girmek suretiyle Atsız Bey'i bertaraf etmek ve Mısır Fatımî Halifeliğine bağlanmaktı. Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin malumatına göre, O, Atsız Bey'in liderliğini tanımayıp, muhalefete geçmesinden hemen sonra, Güney-Doğu Anadolu bölgesinde fetih faaliyetinde bulunan Kutalmış Oğullarına (Mansur, Süleymanşâh, Alp İlig ve Devlet) yazdığı mektupta, “*Sen Selçuklulardan olup, sultan ailesindensin. Bu nedenle, sana tâbi olup, hizmetinde olursak, şeref duyar ve öğünürüz. Halbuki Atsız, sultan ailesinden değil. Bu nedenle, ona tâbi olup, itaat ve hizmet etmeye razı olamayız*” dedikten sonra “*Eğer, Atsız'ı yenilgiye uğratarıp Suriye'den uzaklaştırırsak, kesinlikle Mısır Halifesinden bize yardım ve para gelir*”³⁴ şeklindeki bir sözle asıl niyetini ortaya koymuştur.³⁵ Kutalmış'ın dört oğlundan ikisi, yani Alp İlig ve Devlet, Şöklî'nin bu davetini kabul ederek, arkalarındaki kuvvetlerle harekete geçtiler ve Şöklî ile birleşip Atsız Bey'in karşısına çıktılar.³⁶ Kutalmış Oğulları ve Şöklî, Taberiyye gölü civarında buluşup, Atsız'a karşı birlikte mücadele etmek üzere kuvvetlerini birleştirdiler. Öte yandan, Şöklî'nin hareketini adım adım takip eden Atsız da aynı zamanda karşı harekete geçti. Taraflar, Taberiyye gölünün civarında karşı karşıya geldiler. Kardeş kuvvetler arasındaki kanlı hâkimiyet mücadelesi çok uzun sürmedi; Atsız, kısa sürede muhalif beylere galip geldiği gibi kendilerini ve bütün yakınlarını da tutsak aldı. Bunlardan Şöklî ve oğlunu okunun yayı ile boğdurarak öldürdü. Şöklî'nin babasını, yaşlı olduğu için serbest bıraktı. Kutalmış Oğullarının hayatına ise dokunmadı. Daha doğrusu, onlarla ilgili kararı, Sultan Melikşâh'a bıraktı.³⁷ Şöklî ile hâkimiyet mücadelesine girerek onu ortadan kaldıran Atsız Bey kısa sürede Remle, Taberiye, Trablus, Sur, Akka, Humus, Rafeniye gibi önemli kale ve şehirleri fethederek hâkimiyet alanını genişletti.³⁸

Atsız Bey'in en büyük arzusu Fatımilerin önemli merkezlerinden biri olan Dimaşk'ı ele geçirmektir. Bunun için de Dimaşk'ı sürekli muhasara ve baskı

34 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Miratü'z-Zaman*, s. 174-175; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 68-69; F. Sümer, “Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, Uvak Oğlu Atsız I”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 43, (1986), s.135.

35 Koca, “Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız”, s.13.

36 Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 68.

37 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Miratü'z-Zaman*, s. 173; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s. 11-14; Gökhan, "Sultan Melikşâh Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi", s. 96-97; Çekiç, “Selçuklulardan Eyyübilere Sünnî-İslam Devlet Siyasetinde Mısır'ın Yeri ve Önemi”, ss.119-138.

38 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Miratü'z-Zaman*, s. 173; Ali Sevim, "Atsız b. Uvak", *DİA*, C. 4, 1991, s. 92; Claude Cahen, "Atsız b. Uvak" *EI*, C.1, Leiden, 1986, s.750; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s. 11-14; Gökhan, "Sultan Melikşâh Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi", s. 96-97; Çekiç, “Selçuklulardan Eyyübilere Sünnî-İslam Devlet Siyasetinde Mısır'ın Yeri ve Önemi”, ss.119-138.

altında tutmaya başladı. Şehre bağlanan bütün yolları kontrol altına almakta, özellikle de şehrin iaşesini kesmek için şehrin mahsul ekilen ve toplanan aylarda etrafı talan ettirmekteydi. Bu sırada Dımaşk'ın Fatımi valisi Mualla idi. Atsız'ın bütün bu yıldırma ve yıpratma faaliyetleri sonunda meyvesini vermeye başladı: Şehir halkı dayanılmaz bir açlık tehlikesiyle yüz yüze geldi. Valinin de zalimce davranışlarından bıkmış olan halk valiye karşı isyan bayrağını açtı. Zor durumda kalan vali Dımaşk'tan Mısır'a kaçmak zorunda kaldı. Dımaşk halkı şehrin başına vali olarak Berberi asıllı Rezinü'd-Devle İntisar İbn Yahya el-Masmudi'yi getirdiler. Masmudi, Fatimî idaresine bağlı kaldı ise de o da Atsız karşısında bir şey yapamadı. Şehirde yiyecek sıkıntısı hat safhaya ulaştı. Fiyatlar çok yükseldi. Zahire yokluğundan dolayı ölü eti yiyecek duruma gelmiş olan şehir halkı, yeni bir isyanla patlamak üzere idi.³⁹ Bu durumu kendi lehine iyi değerlendiren Atsız Bey, şehrin üzerine büyük bir saldırı başlattı. Dımaşk'ı bu durumdan ancak Mısır'dan gelebilecek bir yardım kurtarabilirdi. Kaldı ki, bu mümkün değildi. Zira Mısır Fatımi halifeliği tam bir karışıklık içerisinde idi. Mısır ordusu, etnik gruplara göre parçalanmış idi. Berberiler, Araplar, Zenciler ve Türkler arasında kanlı bir hâkimiyet mücadelesi yaşanmaktaydı.⁴⁰ Fatımi halifeliği kendi hâkimiyetini kurtarmanın derdine düştüğü için Dımaşk'a yardım edemiyordu. Dımaşk'ın yeni valisi için tek kurtuluşun Atsız Bey ile anlaşmaktan başka çıkar yol kalmamıştı. Nitekim o da, son çare olarak bu yola başvurdu: Derhal Atsız'a bir mektup göndererek, idaresine bir yer verilmesi şartıyla şehri kendisine teslim edeceğini bildirdi. Atsız da, onun bu teklifini memnuniyetle kabul edip, idaresine Banyas kalesi ile Yafa şehrini bıraktı. Bu anlaşmadan sonra Fatimî valisi, bütün askerlerini alıp, şehri terk etti. Atsız da Türkmen kuvvetleriyle şehre girdi ve verdiği bir emirle Fatimî hâkimiyetinin sembolü olan Şiî ezanını camilerden hemen kaldırdı. Ayrıca, Cuma günleri okunan hutbelere de, Abbasî halifesi ile Sultan Melikşâh'ın adlarını koydurdu. Böylece, Güney Suriye Fatimî hâkimiyetinden çıkıp, Atsız Beyin liderliğinde Büyük Selçuklu Devletinin hâkimiyetine girmiş oldu.⁴¹ Atsız Bey, Suriye Selçuklu melikliğinin payitahtını Kudüs'ten Dımaşk'a taşıdı. Şehir halkının bütün problemleri halledildi ve onlara iyi muamele edildi. Özellikle muhasara sırasında kıtlık yaşayan halkın açlıktan kurtarılması gerekiyordu. İbn Kesir'in verdiği bilgiye göre; *"Bunun için Atsız, yöredeki şehirlerden çok miktarda hububat getirtti.*

39 Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Meliksâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.14.

40 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X/83-89; Nihat Yazılıtaş, "Fâtimî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2005), 189-210; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973, s.21.

41 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X/98 vd; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII/237; Makrizî, *İtti'âz el-Humefâ Bi-Abbâr el-Eimme el-Fâtimiyyin el-Hulefâ*, II, Kahire 1996, II, s.315.

Bu hububatı halka dağıttı. Böylece halk, açlık tehlikesinden kurtulup, huzura kavuştu. Atsız, bununla da yetinmedi; daha köklü tedbirlere başvurdu: Üretimi arttırıp bolluk yaratmak için, özellikle terk edilmiş olan tarım alanlarını halka dağıtarak, bunları ekme zorunluluğu getirdi. Ayrıca, Şam şehrinin çevresindeki tahrip olmuş tahkimatları yeniden onartıp kuvvetlendirmek suretiyle yörenin güvenliğini de artırdı".⁴² Bunu gören ve muhasara sırasında şehri terk eden halkın tamamı şehre geri döndü.⁴³

Atsız Bey'in Mısır'ı Ele Geçirme Teşebbüsü ve Uğradığı Büyük Mağlubiyet (1076)

Atsız, bu şekilde 1071-1076 yılları arasında Selçuklu merkezi idaresinden hiçbir yardım almadan Askalan ve Yafa haricinde Filistin ile Suriye'nin tamamını fethetmişti. Dimaşk'ı kendi yönetiminin merkezi yaptı. Artık Atsız, gücünün ve kudretinin zirvesine ulaşmıştı. Bu güç ve kudretin sembolü olarak da, Abbasi Halifesi ve Sultan Melikşah'tan aldığı izin ve onay ile "*melikü'l-muazzam*" (büyük hükümdar) unvanını taşımaktaydı.⁴⁴ Fakat Atsız bununla yetinmek niyetinde değildi; Nil nehrine kadar uzanan zengin Mısır topraklarını fethederek, Büyük Selçuklu Devleti topraklarına katmak ve elinde bulunan toprakları daha da genişletmek istiyordu. Öyle ki, bu sırada Fatimî idaresinin geçirmekte olduğu ağır sarsıntı ve bunalım, Atsız'a, gayesini gerçekleştirebilmek için mükemmel bir fırsat sunmaktaydı. Daha doğrusu, tarihin önüne çıkardığı bu fırsat, Atsız için kaçırılmayacak kadar uygun gözükmekteydi.⁴⁵ Mısır'da Fatimilere karşı mücadele eden gruplar arasında Türk askeri güçleri de vardı. Onların başında da Yeldeniz/İldeniz el-Acemi bulunuyordu. Aslında Mısır Fatimileri Devleti içerisinde hâkimiyet mücadelesi veren üç büyük emir bulunmakta idi: Bunlardan biri Vezir Nasirü'd-Devle (Alparslan'ı Mısır'a davet eden), Türk kökenli askerlerin başında bulunan İldeniz, bir diğeri ise Fatimilerin Suriye valisi Bedrü'l-Cemal. Bu savaşı Bedrü'l-Cemal kazanmış ve vezirlik makamını ele geçirmişti. Bedrü'l-Cemâlî, Ermeni kökenli olup, emrinde de Ermenilerden oluşan özel bir alay bulunmaktaydı. Ayrıca o, yetenekli bir idareci ve kurnaz bir komutan idi. Kahire'de özel alayı ile birlikte bulunan Bedr, hemen

42 İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII/237-239.

43 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X/99-100; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 180; Ebu'l-Farac, *Ebu'l-Farac Tarihi*, I, s. 327; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, s. 32; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 72-73.

44 İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 31-38; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 63-90; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.17; A. Sevim, "Atsız b. Uvak", *DİA*, IV, 1991, ss. 92-93.

45 Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.17.

“*emîri’l-cuyûş*” (ordu komutanı) görevini de üstlendi.⁴⁶ O kısa süre içerisinde Mısır’daki vaziyete hâkim olup kargaşayı sona erdirdi. Bu sırada İldeniz Kahire sarayından kaçarak Atsız Bey’in yanına geldi ve Mısır’ı ele geçirmek için onu teşvik etti. İldeniz, Mısır ordusunun zayıf olduğunu, büyük bir kısmının Sudanlılarla muharebe ettiğini Atsız Bey’e haber verip, onun hızla Mısır’a sefer yapmasını sağladı. Atsız Bey, iki kardeşi, daha önce öldürdüğü Emir Şöklî’nin babasına ait 700 atlı, İldeniz, Türklerden ve Araplardan meydana gelen 20.000 kişilik ordusuyla Mısır’a sefere çıktı. Atsız önce yolunun üzerindeki ve Mısır’ı kilidi kabul edilen er-Rif kalesini ele geçirdi. Ordusu ile şehre giren Atsız, daha önce ele geçirdiği şehirlerde uygulamış olduğu halkı koruyucu tedbirleri Rîf’te uygulamadı. Aksine, ordusunun şehirde “*namusa tecävüz, cinayet işleme, para toplama*” gibi Türk devlet gelenekleri ve insanlık anlayışı ile bağdaşmayan çirkin faaliyetlerine göz yumdu.⁴⁷ Böylece, en kısa sürede cemaziyelahir 469 (Aralık 1077) yılında Kahire kapılarına dayandı. Atsız Bey’in Kahire kapısına dayandığını haber alan Fatımi veziri Bedrü’l-Cemal, ona 150 bin altın vererek seferden vazgeçirmeye çalıştı, ancak seferin gecikmesinde başarılı oldu. Bedrü’l-Cemal bu esnada da Sudanlılarla savaşta olan Mısır askerini Kahire’ye getirmeyi başardı, daha sonra da Şöklî’nin babası ile gizlice görüşmelere başladı.⁴⁸ Şöklî’nin babası oğullarını öldürdüğü için Atsız’a karşı kin gütmekteydi. Atsız Bey Kahire yakınlarında Mısır Fatimileri ordusunun ileri kollarını tarumar ettikten sonra şehre yaklaştı. Ancak daha önceden Şöklî’nin babasıyla anlaşan Bedrü’l-Cemali amacına ulaşmıştı. Atsız Bey’in ordusundan 700 kişilik bir grup asker, savaş sırasında saf değiştirmek üzere Bedr ile gizlice anlaşmıştı.⁴⁹ Savaşın en kızgın anında 700 kişilik Türkmen kuvvetinin Mısır tarafına geçmesi ile Atsız Bey’in ordusunda manevi bir çöküş meydana getirdi. Şöklî’nin babasının ihaneti sonucunda Atsız Bey Kahire önlerinde Bedrü’l-Cemali ile yapmış olduğu savaşı kaybetti. Ordusunun büyük kısmını kaybetmiş olan Atsız, esir olmaktan veya ölmekten ancak tam zamanında kaçmak suretiyle kurtulabildi. Yanında pek az adamı bulunuyordu. Öte yandan, Fatimî birlikleri, Atsız’ı ve adamlarını Remle

46 Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, çvr. H. D. Andreasyan, Ankara 1987, s.170.

47 Makrizî, *İtti’âz el-Humefâ Bi-Abbâr el-Eimme el-Fâtimiyyin el-Hulefâ*, II, s.317; İbnü’l-Müeyesser, *Abbâr Mısır*, yay. E. F. Muhammed, Kahire 1981, s.44; Sümer, “Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, Uvak Oğlu Atsız I”, s.137.

48 İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, X/89; Makrizî, *İtti’âz el-Humefâ Bi-Abbâr el-Eimme el-Fâtimiyyin el-Hulefâ*, II, Kahire 1996, II, 312; Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb fî Funûn el-Edeb*, yay. M. Emîn-M. H. M. Ahmed, Kahire 1992, XXVIII, 235; Yazılıtaş, *Fâtımî Devletinde Türkler*, 168-170; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s.23.

49 Makrizî, *İtti’âz el-Humefâ Bi-Abbâr el-Eimme el-Fâtimiyyin el-Hulefâ*, II, s.317; İbnü’l-Müeyesser, *Abbâr Mısır*, s.44; Sümer, “Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, Uvak Oğlu Atsız I”, s.139.

şehrine kadar takip ettilerse de yakalayamadılar. Mısır ordusunun eline 10 bin kadın ve çocuk, 3 bin at, pek çok mal ve elbise geçti.⁵⁰

Savaş meydanından kaçarak canını zor kurtaran Atsız Bey, Suriye'ye döndüğünde burada onun öldüğü haberini duyan Arap kabile ileri gelenleri ve şehirlerin valileri isyan ederek Atsız'ın ve askerlerinin ailelerini bile esir almış, hazinesini tarumar etmişlerdi. Atsız Bey 10 recep 469 (7 Şubat 1077) yılında Dımaşk'a geldi. Atsız Bey kısa süre içerisinde gerekli tedbirleri alarak şehirde sükuneti sağladı ve isyancıları ortadan kaldırarak ailesi ve hazinesini onların elinden geri aldı. Böylece Suriye ve Filistin'de Selçuklu hâkimiyetini yeniden tesis etti.⁵¹

Ancak Büyük Selçuklu sarayına ulaşan haberlere göre Atsız Bey Mısır seferinde savaş meydanında öldürülmüştü. Bunu haber alan Sultan Melikşâh o sırada Azerbaycan valiliği görevinde bulunan kardeşi Tutuş'u acilen Suriye ve Filistin'e gitmesini ve vaziyete el koymasını istedi. Ayrıca ona Suriye ve Filistin'in hâkimiyeti yanında Mısır'ın fethi görevini de verdi.⁵² Bunun üzerine Tutuş büyük bir orduyla Gence'den hareketle Diyarbakir'e doğru yola çıktı. Fakat Tutuş burada, Atsız hakkındaki haberin doğru olmadığını, yani "*kendisinin Mısır seferinde ölmediğini*", aksine "*isyan halindeki Güney Suriye ve Filistin'e tekrar sahip olduğunu*" öğrendi. Bu haber karşısında son derece endişelenmiş olan Tutuş, durumu derhal Sultan Melikşâh'a bildirip, kendisinden destek kuvveti istedi.⁵³ Bu haber üzerine Sultan Melikşâh, Tutuş'a verdiği tayin emri üzerinde önemli bir değişiklik yapmak zorunda kaldı. Zira Sultan, Atsız'ın ölüm haberinden dolayı kardeşi Tutuş'a Suriye, Filistin ve Mısır'ın fethi emrini vermiş idi. Atsız, ölmeyip tekrar Güney Suriye ve Filistin'e hâkim olduğuna göre, aynı bölgede iki Selçuklu beyi karşı karşıya gelecek ve kendi aralarında anlaşmazlığa düşeceklerdi. Sultan Melikşâh, bu tehlikeli durumu önleyebilmek için Tutuş'a tekrar bir mektup gönderip, sadece "*Haleb ve çevresi ile yetinmesini*", "*Atsız'ın hâkimiyetinde olan topraklara da dokunmamasını*" kendisine bildirdi. Başka bir mektupla da, Van gölü ve Diyarbakir bölgesinde faaliyet gösteren "*Sunduk (hâcib), Afsin, Dilmaç oğlu Muhammed, Dudu oğlu, Birik (?) oğlu, Türkmen, Ay-tigin (hâcib),*

50 Sümer, "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, Uvak Oğlu Atsız I", s.139; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.21.

51 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/s. 103; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 184-185; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devri*, s. 36-37; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 78-84.

52 Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.25.

53 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 197-198; İbnü'l-Adîm, 1976: 32; 1982: 28 vd; Sevim A, "Suriya Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1988, c. VII, s. 363-364.

Arslantaş” gibi Selçuklu ve Türkmen beylerinin arkalarındaki kuvvetlerle Tutuş’a katılmalarını emretti.⁵⁴

Bu sırada Kahire’de Atsız Bey’i mağlup eden Fatımiler hemen harekete geçip Suriye ve Filistin’i de Selçuklulardan geri almak istediler. Bu maksatla vezir Bedrül-Cemal Hicri 470 (1077/78) yılında Nasirü’l-Devle el-Cüyüşî komutasında bir orduyu Dımaşk’a gönderdi. Dımaşk’ta Atsız’ı muhasara altına alan Fatımiler Rebiülahir 472 yılında şehrin kapılarına dayandılar. Vaziyeti ağırlaşan Atsız Bey, Diyarbekir bölgesinde bulunan Tutuş’a bir mektup göndererek acele yardıma gelmesini ve Suriye hâkimiyetinin ona ait olduğunu bildirdi. Bunu üzerine Tutuş hemen harekete geçerek Dımaşk’a geldi. Emrindeki kalabalık Selçuklu ordusu ile Tutuş’un Dımaşk’a geldiğini haber alan Fatımiler muhasarayı kaldırarak hemen Dımaşk’ı terk ettiler. Atsız, ordusu ile yardımına gelen Tutuş’u, surların önünde yeni Suriye meliki olarak karşıladı. Şehri, derhal kendisine teslim edip, bütün maiyetiyle emrine girdiğini bildirdi.⁵⁵ Ancak kısa süre sonra Atsız Bey’in hareketlerinden şüphelenen Tutuş Atsız Bey ve kardeşini önce hapsedirdi, sonra da her ikisini de yayının kirişiyile boğdurarak öldürttü.⁵⁶ Böylece Atsız, son derece hareketli ve maceralı hayatının son sayfasını Tutuş’un elinden hüzmün verici bir cinayetle kapamış oldu (1079).⁵⁷ Tâcü’l-devle (devletin tâcı) lâkabıyla tanınan Tutuş ise, Atsız’ın hazinesine el koyup, Şam şehrinin rakipsiz sahibi haline geldi.⁵⁸ Her şeye rağmen Atsız Bey büyük bir büyük bir emir, Suriye ve Filistin halkına karşı adil, tedbirli ve akıllı, cesur ve bütün hâkimiyeti boyunca da Büyük Selçuklu sultanlarına karşı her zaman sadık kalmış bir lider idi.⁵⁹ Atsız Bey 1071-1079 yılları arasında Suriye ve Filistin bölgesinin tek

54 Ali Sevim, (Sıbt İbnü’l-Cevzî), Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin Mir’atü’z-Zaman fi Tarihi’l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, III, Sultan Melikşâh Dönemi, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, (2000), XX, 32 vd.; Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul 1999, II, 603; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh’ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.25.

55 Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh’ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.26.

56 Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-Zaman*, s.200; İbnü’l-Kalânisi, *Zeyl Tarih Dımaşk*, nşr: H. E. Amedroz, Leyden 1908, s. 112; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 364-365.

57 İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, X, 107; Sevim, “(Sıbt İbnü’l-Cevzî), Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin Mir’atü’z-Zaman fi Tarihi’l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, III, Sultan Melikşâh Dönemi”, XX, 35, 36, 38; Sadrüddîn Hüseyinî, *Abbârü’l-devleti’s-Selçukîyye*, çvr. N. Lugal, Ankara 1943, s.49; el-Bundarî, *Zubdetü’n-Nusra*, çvr. K. Burslan, Ankara 1943, s.71 vd.; *Azâmi Tarîhi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler* (H. 430-538 = 1038/39-1143/44), yay. ve çvr. A. Sevim, Ankara 1988, s.22; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, haz. E. Merçil, İstanbul 1977I, s.135 vd.; Münecimbaşı, *Câmiü’l-Düvel*, yay. ve çvr. A. Öngül, İzmir 2000, I, s.214.

58 İbnü’l-Kesir, *el-Bidaye ve’n-Nibaye*, (Büyük İslâm Tarihi) çvr. Mehmet Keskin, İstanbul 1995, XII, s.247.

59 Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 44-45.

hâkimi olmuştu. Suriye Selçuklu Devleti'nin temellerini de atan o olmuştur. Her ne kadar o hâkim olduğu bu topraklarda müstakil bir devlet kurmamış olsa da, sadece hutbe ve sikkeler üzerinde büyük sultan ile halifenin adını kaydetmek dışında bütün idareyi kendi elinde tutmaktaydı. Buna göre de Selçuklu tarihçileri tarafından Atsız devri Suriye'de “*Selçuklu Melikliği Devri*” olarak gösterilmektedir.

Tâci'd-devle (devletin tâcı) lâkabını alan Tutuş Suriye ve Filistin'e büyük bir orduyla gelmişti. Onun emrinde Bekçioğlu Afşin, Suduk et-Türkî, Demleçoğlu Mehmed, Tutuoğlu, Birikoğlu, Türkmen et-Türkî, Aytigin el-Süleymanî gibi büyük Selçuklu emirleri yer almıştı.⁶⁰ Tutuş Dimaşk'a gelmeden önce birkaç defa Haleb'i muhasara etmiş, ancak alamamıştı. Bunun dışında burada bulunan Türkmenleri katleden Arap kabilelerini şiddetle cezalandırarak Suriye'nin kuzeyinde hâkimiyetini sağlamıştı.⁶¹

Hicri 471-472 (1079) yılında Dimaşk'a gelip Atsız Bey'i öldürdükten sonra Tutuş, Diyarbekir'den Mısır'a kadar bütün Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Filistin'in idaresini de kendi uhdesine almıştı. Tutuş daha sonra Kudüs'ü hâkimiyeti altına aldı.⁶² Ali Sevim, “*daha bu sırada Tutuş'un Şii Fatımi Halifeliğinin dini hâkimiyetini tanıyarak bu bölgede Abbasi ve Büyük Selçuklu Sultanlığına rağmen kendi hakimiyetini kurmaya çalıştığını*” belirtmektedir. Ancak ona göre, “*Tutuş bu niyetini kardeşi Sultan Melikşah'ın ölümüne kadar tam olarak hayata geçirmemiş, iki taraflı siyaset gütmeyi yeğlemiştir.*”⁶³ Buna rağmen Tutuş 1085 yılında artık kendini “*Sultanî'l-Azam*” (Büyük Sultan) ilan edecektir. Bu da Tutuş'un öncülüğünde Büyük Selçuklu, Kirman ve Türkiye Selçuklularından sonra dördüncü bir Selçuklu Devleti'nin, yani Suriye Selçuklu Devleti'nin ortaya çıktığı manasına gelmektedir. Dini merci olarak Büyük Selçuklu sultanlarının Bağdat'taki Sünni Abbasi halifelerine bağlı olması karşısında, her halde Tutuş, kendi hâkimiyetine dinî meşruiyet sağlamak için Kahire'deki Şii Fatımi halifelerini mercii kabul etmiştir. Bu da bize Selçukluların aslında dini kaygılardan daha çok siyasi meseleleri esas aldıklarını ortaya koymaktadır. Böylelikle, Suriye Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ve ortaya çıkışı resmi olarak Tutuş ile başlamıştır.⁶⁴

60 Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 44-45.

61 Sevim, *Suriye Seçukluları*, s. 366-370.

62 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 201; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII, s.237, 239; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, 136; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 98.

63 Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 98-99.

64 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 202; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 113; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 114-115; Bundari, *Zubdet*, s. 72; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 371-372.

“Tutuş, bu defa asıl hedefi olan Haleb’i ele geçirebilmek için hazırlanmaya başladı. Haleb Mirdas Oğulları emîri Sâbık, Tutuş’un bu hazırlığı karşısında eli kolu bağlı oturmadı. Haleb’i ve buradaki hâkimiyetini koruyabilmek için kurnazca bir plân hazırladı. Bu plânın esası şu idi: Tutuş’un karşısına bir rakip çıkarmak. Bu suretle iki rakip karşı karşıya gelecek ve onlar birbiriyle mücadele ederken de kendisi aradan sıyrılacaktı. Bu sırada Tutuş’a rakip olabilecek en uygun kişi ise, Musul Arap emîri Müslim bin Kureyş idi. Müslim, oynak ve her duruma uygun bir politika gütmekteydi. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse o, her fırsatta Büyük Selçuklu Devletinin en sadık vassalı olduğunu söylemekle birlikte sık sık el altından yürüttüğü gizli faaliyetlerle bu vassallığı zedeleyip durmaktaydı. Bu durum, Müslim’in iki yüzlü bir karakter yapısına sahip olmasından ileri gelmekteydi. Karakteri, sözüne bağlılığı değil, çıkarlarına uygun hareket etmesini gerektiriyordu. Nitekim o, Tutuş’un ilk Haleb kuşatmasında, Büyük Selçuklu Devleti aleyhine emîr Sâbık’a yaptığı gizli yardımlarla, bu tutumunu açık bir şekilde göstermiş idi.”⁶⁵

Tutuş’un Haleb üzerine geldiği haberini alan Sâbık Musul Arap emîri Müslim bin Kureyş’e Ham’a Maarra ve Kefertab’ı vermeyi teklif ederek Tutuş’a karşı ittifak teklifinde bulundu. Bunun üzerine Müslim Melikşah’ın halası Safiye Sultan’dan olma oğlunu Isfahan’a göndererek Sultan Melikşah’a “*her yıl devlet hazinesine 300 bin dinar göndereceğine*” dair hoşça giden bir vaatte bulunup, Haleb’in zaptı için kendisinden izin istedi. Sultan Melikşah, bu teklifi uygun bulup, Müslim’e istediği izni verdi. Bunun üzerine Müslim, hemen harekete geçti, yanına Kialbi ve Nümeyra adlı Arap kabilelerine mensup askerleri de alarak Balis üzerinden 16 Zilhicce 472 (8 Haziran 1080) yılında Haleb’e geldi.⁶⁶ Aslında Sâbık’ın amacı Müslim ile Tutuş’u karşı karşıya getirmektir. Ancak Sâbık’ın bu planı tutmamıştı. Bu durum ise, Müslim’in işini bir hayli kolaylaştırmıştır. Müslim, Sultan Melikşah’tan aldığı izinden sonra süratle gelip, Haleb’i kuşattı. Kendi oyununun kurbanı olan Sâbık ise, ciddî bir direniş gösteremedi. Şehir düştü. “Böylece, Arap Mirdas Oğulları Emîrliğinin Haleb ve çevresinde 1023 yılından beri sürüp gelen hâkimiyeti sona ermiş, Büyük Selçuklu Devleti’nin *Musul emîri Şerefü’l-devle Müslim bin Kureyş’in* hâkimiyeti başlamış oldu (1080).”⁶⁷ Daha sonra Tutuş’un elindeki Esarib, Azaz, el-Faya, ed-Deyr ve Cibrin Kurustaya adlı

65 Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.29.

66 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 202; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 113; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 114-115; Bundari, *Zubdet*, s. 72.

67 Sıb İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 203; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 67-73; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 114-115; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 113; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.30.

kaleleri de eline geçiren Müslim, İsfahan'a bir elçi göndererek Haleb'de eline geçirdiği topraklar hakkında malumat vermiş ve Sultan Melikşah'tan buraya yıllık vergi tayin etmesini istedi. Sultan Melikşah Müslim'in bu isteğini kabul etmenin dışında anne tarafından Selçuklu soyuna mensup olan oğluna da Güney Suriye'de Ferat çayı sahillerindeki Balis şehrinin ikta olarak verdi.⁶⁸ Böylece, Arap Ukayliler veya Ukayloğulları sülalesinin temsilcisi Müslim Selçukluların vassalı sıfatıyla geniş bir coğrafyayı eline geçirmiş, arkasından da Suriye'nin tamamına sahip olma planlarını hayata geçirme hayalleri kurmaya başlamıştır. Bu maksatla Zilhicce 474 (Mayıs 1082) yılında Ebu'l-Hasan İbn Munkız'ın elindeki Şeyzer'i muhasara etti. Daha sonra da Humus'a hücum edip burasını da muhasara eden Müslim'in hareketi karşısında bölgeye gelen Tutuş Müslim'in kendisinden korkup kaçmasından sonra yeniden Dımaşk'a döndü. Ancak Tutuş'un dönmesinden sonra işine kaldığı yerden devam eden Müslim, ordusuyla yeniden Humus'a geldi.⁶⁹ Ancak Humus hâkimi İbn Mualib'in karısının Müslim'e yalvarması neticesinde muhasara kaldırıldı.⁷⁰

Müslim'den memnun olmayan emirler, Suriye'nin Antartus ve Banyas kalelerini ele geçirip (1082/83) Dımaşk'a dönen Tutuş'a müracaat ettiler. Bunun üzerine Haleb'e gelen Tutuş tarlalardan toplanan mahsule el koyup ganimet olarak sattıktan sonra, o sırada el-Cezire'de bulunan Müslim'in üzerine gönderdiği orduyu beklemeye başladı.⁷¹ Tutuş'un komutanlarından olan ve daha sonra Anadolu'da Artuklular Devleti'nin kurucusu Artuk Bey komutasındaki askeri birlikler Müslim'in göndermiş olduğu orduyu bozguna uğratarak darmadağın ettiler. Tutuş'un Haleb'e gittiğini duyan kardeşi Sultan Melikşah, ona gönderdiği bir mektupla Dımaşk'a dönmesini, Artuk Bey'i de sulanın hizmetine göndermesini istedi. "Böylece Sultan Melikşâh'ın müdahalesi, Müslim'i içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmış oldu. Tutuş, Sultan Melikşâh'ın Müslim lehine, kendisinin de tamamen aleyhine yaptığı bu etkili müdahaleden sonra Suriye sahillerindeki Fatımî toprakları üzerine yöneldi. Baalbek şehrini ele geçirdi. Bundan sonra Antakya çevresine geçen Tutuş, burada yeni fetih faaliyetlerine girişti."⁷² Müslim de Tutuş'tan

68 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s.115.

69 Ahmed b. Muhammed b. İbrahim İbn Halikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 2009, V, s.267-269; Sibte İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 215; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 77; Gülay Ögün Bezer, "Müslüm b. Kureyş", *DİA*. C. 32, s. 94-95; Ali M. Ali Üdeh el-Gâmidî, *Bilâdü'ş-Şâm*, (baskı yeri yok), 1404/1984, (el-Mektebetü'l-Faysaliyye), s. 233-261; M. Sobernheim, "Müslim b. Kureyş", *İA*, VIII, ss.822-823.

70 Sibte İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 215.

71 A. Sevim, "Artuklular'ın Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, C. XXVI, Sayı:101, 1961, ss. 119-146; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 375.

72 Sibte İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 216-217; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 77 v_d; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 114; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 376; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.31.

intikam almak için faaliyetlerine başladı. Bu maksatla el-Cezire, Suriye ve Irak bölgesinde yaşayan Ukayl, Kilab, Nümeyr, Tayy, Uleym, Şeybani ve Kelb kabilelerini etrafında toplayan Müslim bin Kureys, Büyük Selçuklu Devleti'nin vassalı olduğu halde Mısır Fatımi halifesi Mustansır Billah'a müracaat ederek Tutuş'un elinde bulunan Dımaşk'ı alabilmek için ondan yardım istedi.⁷³ Özellikle bu destek vaadi, Şam'ı alabilmek için Müslim'i bir hayli ümitlendirmişti. Hiç şüphesiz, Müslim'in bu tutumu, Sultan Melikşâh'a karşı açıkça bir ihanet ve Selçuklu politikası ile de taban tabana zıt bir davranış idi. Fakat onun için vefa ve sadakat değil, çıkar en önde gelmekteydi.⁷⁴

Bu defa roller değişmişti. Daha önce saldırıya uğrayan Müslim, şimdi saldıran kişi olmuştu. Bundan sonra kalabalık bir ordu ile Muharrem 476 (Mayıs 1083) yılında Balis üzerinden Dımaşk'a hareket etti. Müslim'in Dımaşk üzerine yürüdüğü haberini alan Tutuş Antakya seferini yarıda kesip Dımaşk'a geldi. Bunu beklemeyen Müslim çok şaşırılmıştı. Müslim Dımaşk'ı muhasara ettiği sırada elinde yeteri kadar gücü olmadığı için şehri savunmaya çalışan Tutuş, Müslim'in emrinde savaşılan bazı Arap kabilelerinin onu terk etmesi ve Mısır'dan da beklediği yardımın gelmemesi üzerine Müslim'in kuvvetleri üzerine ani bir saldırı ile onu şehir surları önünde büyük bir bozguna uğrattı. Burada ağır yenilgiye uğrayan Müslim Harran'da da kendisine karşı isyanlar çıktığı haberini alınca Dımaşk seferinden eli boş dönmek mecburiyetinde kaldı.⁷⁵

Haleb haricinde Suriye ve Filistin'i kendi hâkimiyeti altında tutan Tutuş ile Kuzey Irak (el-Cezire) ve Kuzey Suriye'nin bir kısmına sahip olan Ukaylilerden Şerefü'd-Devle Nüslim arasında devam eden hâkimiyet mücadelelerine bu sırada Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Rükneddin Süleyman Şah da dahil oldu. Süleyman Şah'ın olaylara müdahil olmasının en önemli sebebi Antakya üzerine yapmış olduğu seferden ve Antakya hâkimiyeti arzusundan kaynaklanmaktaydı. Bu sırada Antakya'nın hâkimi olarak "*Filardüsü'r-Rumi*" veya "*el-Firdüsü'r-Rumi*" olarak bilinen Philaretos Brachamios (Filaretos Braçamos) bulunuyordu. O, Bizans İmparatorluğu adına kenti yönetiyordu, yani Bizans'ın vassalı idi. 1084 yılında Philaretos şehrin idaresini İsmail adında Müslüman birine bırakıp Urfa'ya hareket etmişti. Çok sert ve acımasız bir kişi olan Philaretos halkına ve askerlerine çok

73 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.121; Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi), Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, III, Sultan Melikşâh Dönemi, XX, s.52.

74 Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.32.

75 İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 115; A. Sevim, "*Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü* (Kasım 1092-Şubat 1095)", *Belleten*, C. XXVII, Sayı: 107, 1963, s. 411-413.

sert davranıyordu. Philaretos o kadar zalimdi ki, kendi oğlu Barsaman'ı dahi zindana attırmaktan çekinmemişti. Onun Urfa'ya gittiğini fırsat bilen İsmail, kralın oğlu Barsaman'ı hapisten çıkararak halkın ve askerlerin de yardımıyla isyan etti. Amaçları Antakya şehrini Süleyman b. Kutalmış'a teslim etmekte. Antakya'yı Müslim ile Tutuş'un da ele geçirmek istediğini bilen Süleyman Şah onların haberinin olmaması için büyük çaba gösteriyor, geceleri hareket edip gündüzleri gizlenerek kuzeyden güneye bütün Anadolu'yu geçerek 10 Şaban 477 ((12 Aralık 1084) yılında Antakya'ya ulaştı.⁷⁶ “Kuzey Suriye ile ilgili aktif politikasını sürdüren Süleyman Şah'ın bir süre sonra Kuzey ve Orta Suriye ile Anadolu arasında bir geçiş noktası ve hareket üssü olarak büyük önem taşıyan Antakya'yı ele geçirmesi (12 Aralık 1084)⁷⁷ Tutuş ve Müslim için kendi hakimiyetleri açısından tehlike olmuştur. Hemen akabinde Süleyman Şah'ın Kuzey Suriye'deki mahalli emirlerle anlaşıp Müslim'e karşı ittifak kurması da ciddi bir tehditti.”⁷⁸

Antakya'dan yıllık 30 bin altın vergi alan Müslim el-Kureyşi'nin bundan mahrum olması üzerine Süleyman Şah'a karşı Artuk Bey ile ittifak kurduğu görülmektedir. Artuk Bey o sıralarda Tutuş'un Kudüs emiri idi. Müslim ile Artuk Bey arasında oluşan ittifaka göre Müslim Melikşah'a itaat etmeyip “*Sultanu'l-Azam*” (büyük sultan) olarak Tutuş'u tanıyacak halife olarak da Mısır Şii Fatimi hilafetine tabii olacaktı. Süleyman Şah ile Müslim arasındaki mücadeleler 24 Safer 478 (20 Haziran 1085) yılında iki taraf arasında Afrin Çayı yakınlarındaki Kurzahil'de meydana gelen savaşta son buldu.⁷⁹ Bu savaşta Müslim yenilerek savaş meydanından kaçmış ancak Haleb yakınlarında Türk askerleri tarafından yakalanarak öldürülmüştür.⁸⁰ Müslim'in öldürülmesiyle

76 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 299; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 138; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 87; Kerimüddin Mahmud, *Müsameretü'l-Ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, TTK. Yayınevi, Ankara 2000, s. 19-da Süleyman Şah'ın 1000 kadar savaşçı ile İznik'ten Antakya'ya 5 günde gittiğini haber vermektedir.

77 İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 47-48; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, s. 128; *Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi*, s. 31; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbar*, s. 31; *Azîmî Târîhi*, s. 24; *Abû'l-Farac Târîhi*, s. 331; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zamân*, s. 261.

78 İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 49-51; *Abû'l-Farac Târîhi*, s. 329-330; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zamân*, s. 259-261; Kıvameddin Burslan, *Abbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, s. 78.

79 İbnü'l-Adim, *Zübdet'ül-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular; Seçme, Tercüme ve Değerlendirme*: Ali Sevim, TTK Yayını, Ankara 2014, s. 49-51; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Târih*, s. 129-130; Gregory Abu'l-Farac, *Abû'l-Farac Târîhi*, Cilt: I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayını, 3. Baskı, Ankara 1999, s. 332; Sevim, “İbnü'l-Kalânîsî Zeylî Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler”, s. 12; *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK. Yayınevi, Ankara 2019, s. 164; *Azîmî Târîhi*, s. 25; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zamân*, s. 267; A. Sevim, *Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK. Yayınları, Ankara 1990, s. 36.

80 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 230-234; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 91-92; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 118; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 139-140; Urfalı Mateos, *Vekayiname*, s. 163-164; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 380-383.

el-Cezire ve Kuzey Suriye bölgesinde Selçuklu hâkimiyeti tesis edildi.⁸¹ Müslim'in ortadak kaldırılması üzerine Süleyman Şah Kuzey Suriye'de Tutuş'un en güçlü komşusu haline gelmiş ve bu vaziyet iki Selçuklu Devletini karşı karşıya getirmişti. "Süleyman Şah galibiyetin ardından bir süre Haleb civarında faaliyet gösterdikten sonra şehri tekrar kuşattı (Mayıs 1086). Bu sırada şehrin hâkimi Şerif Hasan el-Huteyti Sultan Melikşah'tan yardım istemiş fakat istediği yardımın gelmemesi üzerine Tutuş'a müracaat etmiş ve Haleb'i ona teslim etmek istediğini haber vermişti.⁸² Süleyman Şah'ın Haleb'i ele geçirme ihtimali bu kez de Tutuş'u harekete geçirdi. İki taraf Haleb civarındaki Aynu Seylem denilen yerde karşılaştılar. Artuk Beyin desteklediği Tutuş'un kuvvetleri galip geldi ve çatışmalar sırasında Süleyman Şah öldü (5 Haziran 1086)."⁸³

Tutuş kazandığı zaferin ardından Haleb'e hareket etti. Ancak Şerif Hasan vaadinden vazgeçip şehri ona teslim etmedi. O, Tutuş'a gönderdiği mektubunda Sultan Melikşah'ın Haleb'e geldiğini ileri sürerek şehri ona teslim etmeyeceğini bildirdi. Bunu üzerine Haleb'in etrafını yağmalayan Tutuş şehri muhasara altına aldı. Ancak şehrin ileri gelenleri ve halkı Şerif Hasan'ın idaresinden rahatsız oldukları için Tutuş ile görüşmelere başladılar ve neticede şehri ona teslim ettiler. İbnü'r-Ravi adlı birisinin koruduğu burçlardan şehre giren Tutuş 26 Rebiülevvel 479 (11 Haziran 1086) yılında Haleb'e hâkim oldu.⁸⁴

Melikşah'ın Kuzey Suriye Seferi ve Bölgenin Doğrudan Selçuklulara Bağlanması

"Mirdasoğulları hakimiyetinin sona ermesinin ardından, Müslim, Tutuş ve Süleyman Şah arasında yaşanan çatışmalar sebebiyle doğan siyasi istikrarsızlığa son vermek isteyen Melikşah, Eylül 1086'da Kuzey Suriye seferine çıktı. Porsuk, Bozan ve Aksungur gibi beyleriyle birlikte Harran üzerinden ilerleyerek Halep önlerine geldi. Süleyman Şah'ın ölümünden beri Halep iç kalesini Tutuş'a karşı savunan Salim bin Mâlik kaleyi Melikşah'a teslim etti (3 Aralık 1086). Melikşah şehre hâkim olunca derhal çeşitli

81 Hülya Yiğit, "Artuklu Hâkimiyetine Kadar Kuzey Suriye'de Selçuklular", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Eylül - Ekim 2018, Cilt: 120, Sayı: 236, ss.113-132.

82 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 147; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 96; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s.384; Sevim, "Tutuş'un Saltanatı Ele geçirme Teşebbüsü", s. 412.

83 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s.135-136; Sevim, *Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 38; Süleymanşah'ın ölüm şekliyle ilgili kaynaklar farklı bilgiler verirler. Konuyla ilgili bkz. Hülya Yiğit, "Türkiye Selçuklu Devlet Erkânı İçinde Gayritabii Ölümler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 115, Sayı: 227, Nisan 2017, İstanbul 2017, s. 170-171.

84 İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 98-99; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 148; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s.119; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 239; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukları*, s. 387.

tainler yapmak suretiyle Büyük Selçuklu idaresini tesis etti.⁸⁵ Buna göre Halep, Menbiç, Hama ve Lazkiye'nin idaresini bölge valisi statüsüyle Aksungur'a, Halep Kalesi kumandanlığını Nuh et-Türki'ye ve defterdarlığı da İbn-i Hallalî'ye verdi. Ardından Antakya'ya yürüyerek şehri ele geçirip Yağısıyan'ı vali tayin etti.⁸⁶ Böylece Kuzey Suriye ve çevresi doğrudan Büyük Selçuklulara bağlanarak merkezden tayin edilen valiler tarafından yönetilir hale geldi. Hanoğlu Harun'un Kuzey Suriye'de görüldüğü 1063/1064'den itibaren yerel hanedanların hizmetinde veya onlarla mücadele içinde olan Selçuklular artık bölgeye tam olarak hakim oldular. Aksungur'un idaresinde Halep ve çevresi istikrarlı bir düzene kavuşarak ticaret canlandı ve halkın refah seviyesi yükseldi. Dolayısıyla uzun zaman süren karışıklık döneminin ardından Selçuklu idaresi altında halk rahat bir nefes aldı. Aksungur aynı zamanda çevrede akınlar, yağmalar ve fetihler yaptı. Mesela Efamiye yakınlarındaki Berzuye Kalesi'ni Ermenilerden aldı.⁸⁷ Böylelikle, bir süredir Anadolu ve Suriye bölgesinde meydana gelen olaylara müdahil olan Melikşah kardeşi Tutuş'un faaliyetlerini de gözetim altına almış oldu.⁸⁸

Melikşah'ın seferi sırasında Dımaşk'tan çıkamayan Tutuş, kardeşinin Ramazan Bayramı'nı geçirmek için Bağdat'a dönmesinden sonra Rebiyülevvel 480 (Haziran/ Temmuz 1087) Fatımilere ait Sayda ve Beyrut üzerine sefere çıkıp buraları fethetti. Böylece daha önce Fatımilerin elinde bulunan Lazkiye, Artartus, Trablusşam, Akka ve Yafa Selçukluların hâkimiyeti altına girdi.⁸⁹ Bunun üzerine Fatımiler Suriye üzerine sefer düzenleyip Nasir ed-Devle el-Cuyuşi komutasında büyük bir ordu hazırlayıp h. 482 (1089) yılında Filistin ve Suriye'nin sahil hattı boyunca harekete geçirip Sur kalesini muhasara ettiler. Akdeniz sahillerinde bir şehir olan Sûr'u⁹⁰ ele geçiren

85 Müslim'in ölümünün ardından Süleyman Şah'ın şehri ele geçirmesinden endişe eden Halep Muhafız kuvvetleri komutanı Hasan el-Huteylî ile iç kale idarecisi Salim bin Mâlik Melikşah'a bir mektup yazarak Süleyman Şah'ı şehirden uzaklaştırması kaydıyla şehri kendisine kayıtsız şartsız teslim edeceklerini bildirmişlerdi. Salim bin Malik daha sonra Tutuş'a karşı da savunmasını sürdürmüştü, Malikşah'ın gelmesinin ardından taahhüdünü yerine getirmiştir. İbnü'l-Adîm, *Zühdet'ül-Haleb*, s. 58-62; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 120-129.

86 İbnü'l-Adîm, *Zühdet'ül-Haleb*, s. 60-63; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 136, 146; *Azîmî Tarihî*, s. 26; *Buğyat At-Talab*, s.73; *Abû'l-Farac Tarihî*, s. 334; *Mir'atü'z-Zamân*, s. 273; Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî Zeylî Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 12; Kıvamed-din Burslan, *Abbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 78; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 171.

87 Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî Zeylî Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 15-16; *Azîmî Tarihî*, s. 27; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 76.

88 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 240; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 119; İbnü'l-Adîm, *Zuhdet*, II, s. 101; *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, s. 172; Turan, *Selçuklular Tarihî*, s. 149; Kafesolu, *Melikşah Devri*, s. 94; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 390-391.

89 Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 392.

90 Sûr, (Arapça: صور Şûr, Fenike dili: Şur, İbranice: Tzor, Yunanca: Tyros, İngilizce: Tyre, Fransızca: our), Lübnan'ın Akdeniz kıyısında yer alan tarihi bir liman kentidir.

Fatımiler Sayda ve Beyrut istikametinde yollarına devam ettiler. Burayı ele geçirdikten sonra Filistin ile Suriye sahil bölgelerinin bir kısmına sahip olan Fatımiler Baalbek'e yürüdüler. Baalbek'i kan dökmeden ele geçiren Fatımiler Dımaşk'ı da muhasara etmiş, ancak ele geçirememişlerdi. Ele geçirdiği bütün şehir ve kalelerindeki Selçuklu Türk emirlerinin tamamını hapseden Fatımi emiri Nasir ed-Devle Suriye ambarlarındaki bütün erzak ve mallara da el koydu. Fatımi istilası karşısında Sultan Melikşah'a bir mektupla müracaat eden Tutuş müdafaa tedbirlerini güçlendirmeye başladı. H. 483 (1090) yılında Melikşah, çevre emirlerine gönderdiği mektupla acilen Tutuş'un yardımına gitmelerini emretmiş, bunun üzerine de Haleb emiri Aksungur, Antakya hâkimi Yağısıyan ve Urfa hâkimi Emir Bozan Tutuş'un yardımına koşmuşlardır. Tutuş'un emrinde birleşen Selçuklu ordusu Humus'u muhasara ile ele geçirdi. 3 Recep 484 (22 Ağustos 1091) ise Trablusşam'ın Kuzeydoğusunda yer alan Irka kalesini fethettiler.⁹¹

Emirler daha sonra Gazi Ebu'l-Hasan İbn Ammar'ın idaresinde bulunan Trablusşam'ı muhasara ettiler. Ancak Gazi Ebu'l-Hasan Emir Aksungur ile gizlice görüşmelere başlayıp ona 30 bin altın vaat ederek şehrin muhasarasını kaldırmasını istedi. Ayrıca ona, kendisine şehrin Sultan Melikşah tarafından verildiğine dair sultanın menşurunu da gönderdi. Aksungur bu menşuru bahane ederek "*sultanın verdiği menşuru elinde bulunduran biri ile savaşmam*" diyerek Haleb'e döndü. Bunun üzerine diğer emirler de kendi ülkelerine geri döndüler. Emirlerin bu davranışlarına çok kızan Tutuş oğlunu Isfahan'a gönderip onları Sultan Melikşah'a şikayet ettiyse de bundan hiçbir netice alamadı.⁹²

Sultan Melikşah Abbasi halifesi Halife Muktedî Billah ile kızı Mahmelek Hatun'dan dolayı araları açılmış ve hatta Mahmelek Hatun geçimsizlik nedeniyle babasına şikayette bulunmuş, Bağdat'a bir heyet gönderen Sultan kızını ve torunu Cafer'i de aldırarak Isfahana getirtmişti. İşte bu gergin ortama bir son vermek ve hatta Sultanı bir hayli kızdıran Abbasi halifesini Bağdat'ı terk etmeye zorlamak amacıyla 1091/1092 yılında Bağdat'a gitti.⁹³ Melikşah'ın Bağdat'a ikinci gelişini ziyaret değil bir sefer olarak görmek esasen daha doğru olur. İbn Kalânîsî bunu doğrular mahiyette, "*Sultan*

91 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 244; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 120; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 202-203; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 106; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddin Yusuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mü'lûki Mısr ve'l-Kahire*, Kahire 1388, V, s. 132.

92 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 203'de bu hadiselerin h. 485-cu yılda (1092/3) cereyan ettiğini yazılmaktadır. Ayrıca bax. İbn Tağrıberdî, *Nücum*, V, s. 133; Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 100-101; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 396.

93 Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Tedk. Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut 1992, IX, s.74.

Melikşah İsfahan'dan Bağdat'a, Mısır'ı ele geçirmek amacıyla yöneldi. Sultan Bağdat'a birçok Türk beyini çağırarak onlarla yeni yapacağı fetihler hakkında görüşme yaptı."⁹⁴ demektedir. Melikşah'ın Mısır'a sefer düzenleyeceğini öğrenen Tacü'd-Devle Tutuş 1092 yılının sonlarına doğru Sultan Melikşah'a itaatini arz etmek üzere Bağdat'a hareket etmek için Dımaşk'tan yola çıktı. Fakat Fırat ırmağının sağ sahilinde yer alan Hit kasabasına geldiğinde Sultan Melikşah'ın vefat haberini aldı.⁹⁵ Tutuş burada kendisini Büyük Selçuklu Devleti sultanı ilan edip adına hutbe okutturdu.⁹⁶

Bu andan itibaren "*Büyük Sultan*" olma yolunda faaliyete girişen Tutuş, Melikşah'ın idaresindeki tüm ülkelere hâkim olmak amacıyla Dımaşk'a dönerek bütün kuvvetlerini bir araya getirdi. Sultan Melikşah'ın vefatından sonra daha önce araları açılmış olan Emîr Aksungur ile Bozan ve Yağsıyan da itaatlerini arz edip onun sultanlığını tanıdılar.⁹⁷ Böylece gücünü iyice pekiştiren Tutuş, Fâtımîler'in elindeki şehirleri geri alma işini şimdilik erteleyerek, kendisi için daha büyük önem taşıyan Selçuklu büyük tahtını ele geçirme faaliyetine devamla, Azerbaycan istikametinde harekete geçerek önce Musul 'Ukaylîlerinin elinde bulunan Rahbe şehrini hâkimiyeti altına aldı (Şubat 1093).⁹⁸ Ardından el- Cezîre'nin önemli şehirlerinden Rakka'yı ve nihâyet Nusaybin'i ele geçirdikten sonra Musul üzerine yürüdü. Buranın hâkimi İbrâhim b. Kureyş, Tutuş adına hutbe okutmayı reddetmişti.⁹⁹ Musul hâkimi İbrahim b. Kureyş'in Musul'u Tutuş'a teslim etmemesi üzerine aralarında Musul yakınında el- Mudayya mevkiinde yapılan savaşı Tutuş kazandı ve başta İbrâhim b. Kureyş olmak üzere pek çok Arap emîri öldürüldü, hatta mescitlere gizlenenleri dahi affetmedi. Musul'u tamamıyla yağma ettiren Tutuş şehri ele geçirip Muhammed İbn Şeref ed-Devle'ye verdi.¹⁰⁰ Ali Sevim'in de dediği gibi; "*Kuzey Suriye'nin iki önemli şehirleri*

94 İbn Kalânîsî, *Tarihu Dımaşk*, thk. Süheyl Zekar, Dımaşk, M.1983/H.1403, s.200.

95 Sultan Melikşah Bağdat'ta bulunduğu sırada bir gün ava gitmişti. Hastalandı ve öldü. Öldüğünde 37 yaşındaydı.

İbnü'l Cevzî, Melikşah'ın ölümüyle ilgili üç görüş nakleder: Birincisi, av etinden yedi, sonra hacamat yaptırdı, nefesi kesildi ve öldü. İkincisi hummaya (ateşli hastalık) yakalandı ve öldü. Üçüncüsü zehirlendi. (İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 74). İbn Hallikan, Melikşah'ın av etinden yedikten sonra hastalanıp, kan çıkarmaya başlayarak öldüğünü nakleder. Ebu'l Fida ise sultanın ateşli hummadan öldüğünü rivayet eder. (İmadüddin İsmail b. Ali Ebu'l Fida, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l Beşer*, Kostantiniyye, tsz., IV, 374; İbn Kalânîsî, *Tarihu Dımaşk*, s.200).

96 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, 219; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 122; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s.396.

97 İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 106-108; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 122; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s.219-220; *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, s. 180.

98 İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 122; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 107; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s.220.

99 H. Dokdemir, "Suriye Selçukluları Hükümdârı Tacü'd- Devle Tutuş'un (1062 – 1095) Dönemi Ve Faaliyetlerine Bakış", *Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 2021, 7(40): ss.1015-1020.

100 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s.221; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 122; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 107-

Halep ve Antakya ile Urfa'yı, buraları ellerinde tutan Aksungur, Yağusıyan ve Bozan'ı kendisine tabi eden, bütün Suriye ülkesini hâkimiyeti altında birleştiren Tutuş, bu emirlerin yardımı ile Rahbe, Rakka, Nusaybin ve sonunda Musul şehir ve etrafını ellerine geçirmek suretiyle kısa zaman zarfında hâkimiyet sahasını genişletti."¹⁰¹

Musul'a sahip olduktan sonra Tutuş, Halife Muktedi Biemrillah'a bir elçi gönderip sultan olarak adına hutbe okutulmasını istedi. Büyük Selçuklular'ın Bağdat şahnesi Sa'düddeve Gevherâyîn¹⁰² (ö. 493/1100) elçinin teklifini uygun görse de Halife bunun için bir takım şartlar ileri sürmüştür. Bu şartlar arasında; Horasan ve diğer şehirlere hükümdar olarak bütün İslam alemine sahip olması, yeğenlerinden hiçbirinin ortaya çıkıp sultanlık iddiasında bulunmaması, İsfahan'daki devlet hazinesine sahip olması. Tutuş'un bu üç şartı yerine getirdiği taktirde onun adına hutbe okutabileceğini bildiren Halife, başka bir deyişle Selçuklu tahtındaki saltanat kavgasını derinleştirmek istiyordu.¹⁰³ Halife bunun dışında birtakım isteklerde de bulundu. Tutuş'a; "hizmette sınırı aşma, bana karşı her daim yumuşak ve itaatkâr ol, eğer beni dinlemezsen seninle savaşırım." şeklinde ona haber gönderse de Tutuş bu sözler karşısında sükunetini korumuştur.¹⁰⁴

Musul'dan sonra Tacî'd-Devle Tutuş, Arap asıllı Cüheyriiler sülalesinde Ebu'l-Hasan İbn el-Kâfi'nin elinde bulunan el-Cezire'yi¹⁰⁵ ve yine Arap asıllı başka bir sülale Mervaniler'den de Diyarbekir'i alıp, buraları kendisine bağladı.¹⁰⁶ Bundan sonra Tutuş Azerbaycan'a giderek Tebriz'e ulaştı. Melikşah'ın yerine tahta geçen Berkyaruk bu sırada Rey'de idi. Berkyaruk'un tahta geçmesi Tutuş taraftarları arasında bölünmeye neden oldu. Emir Aksungur Emir Bozan'a; "Biz Tutuş'a vefat eden Sultan Melikşah'ın tahta geçecek bir oğlunun ortaya çıkmadığını göverek tâbi olmuştuk. Şimdi ise Berkyaruk taht iddiasında bulunmaktadır. Biz onunla birlik olup hizmetine girmeliyiz." demiştir. Bunun üzerine Emir Aksungur ile Emir Bozan Tutuş'tan ayrılıp,

108; *Urfalı Mateos Vakayinamesi*, s. 181; Sevim, *Tutuş'un Saltanatı Ele geçirme Teşebbüsü*, s.416.

101 Sevim, *Tutuş'un Saltanatı Ele geçirme Teşebbüsü*, s. 418.

102 Türk asıllı gulâm emirlerdendir. Hûzistanlı bir kadının gulâmı iken Büveyhiler'den Irak hâkimi Ebû Kâlicâr tarafından satın alınmış, onun ölümünün ardından oğlu el-Melikü'r-Rahîm Hüsrev Fîrûz'un hizmetine girmiştir. 447'de (1055) Bağdat'a gelen Tuğrul Bey'in el-Melikü'r-Rahîm'i hapsedmesi üzerine efendisiyle birlikte kalmayı tercih etmiştir. Efendisi 450'de (1058) ölünce Alparslan'ın hizmetine girdi. Malazgirt Savaşı'nda Sultan Alparslan'ın maiyetinde yer aldı. Daha sonra Ay Tegin es-Süleymânî azledilince Bağdat şahneliğine tayin edildi (464/1072). (Aydın Usta, "Sa'düddeve Gevherâyîn", *DİA*, C. I, s.477.)

103 Sevim, *Tutuş'un Saltanatı Ele geçirme Teşebbüsü*, s. 419.

104 İbn Tağrıberdi, *Nücum*, V, s. 137-138.

105 Ramazan Şeşen, "Cezire", *DİA*. VII/509-511.

106 Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 400.

Berkyaruk'un tarafına geçtiler.¹⁰⁷ İki büyük Türkmen emirinin Tutuş'tan ayrılması üzerine Berkyaruk ile savaşı göze alamayan Tutuş, Tebriz'den Diyarbekir'e döndü. Zilkade 486 (Kasım-Aralık 1093) yılında ise Dımaşk'a gitti.¹⁰⁸

Berkyaruk amcasının Suriye'ye dönmesi üzerine ülke dahilindeki işleri tanzim etme fırsatı yakaladı. Tutuş ise Dımaşk'tan Hama'ya hareket etmiş ve burada Antakya hâkimi Yağısıyan ona katılmıştır. (Rebiülevvel 487/Mart-Nisan 194). Nisan 1094 yılında Asi ırmağını geçen Tutuş Maarretünnuman yakınlarındaki Tell-Menas kalesi etrafında ordugâh kurdu.¹⁰⁹ Emir Aksungur da aldığı yardımla birlikte ordusunu güçlendirerek Tutuşla savaşıcak güce erişti. İki ordu Haleb'in yedi fersah yakınlarında bulunan Sebin'de karşı karşıya geldiler. İbn Adim'in verdiği bilgiye göre, savaş zamanını Aksungur kendi münecciminin tayin ettiği zamanda ve saatte başlatmış ve atına binerek Tutuş üzerine hücumla geçmişdir. Ancak savaş esnasında Emir Bozan ile Berkyaruk'un gönderdiği ordunun başında yer alan Kür Boğa savaşa katılmadığı gibi, Aksungur'un yanında yer alan Abukoğlu Yusuf da Tutuş tarafına geçmiştir. Tabi bu durumda Aksungur, İbnü'l-Esir'in de dediği gibi "bir lahza bile mukavemet gösteremedi."¹¹⁰ Neticede Aksungur mağlup olup esir düştü. Tutuş, esir aldığı Aksungur dahil 14 emiri idam ettirdi.¹¹¹

Aksungur'un mağlup olduğunu gören Emir Bozan ile Kür Boğa Haleb'e kaçıp şehrin müdafaa tedbirlerini arttırdılar. Tutuş'un Haleb'i muhasaraya aldığı sırada şehirde ihtilaf çıkmış ve bir grup muhafızın şehrin Antakya kapısını Tutuş'a açması üzerine Haleb teslim olmuştur. Haleb'i ele geçiren Tutuş, Emir Bozan'ı idam ettirmiş, Emir Kür Boğa'yı ise Humus kalesinde zindana attırmıştır. Böylece Tutuş, Berkyaruk karşısında bu zaferle hem savaşı kazanmış hem de psikolojik üstünlük sağlamıştır.¹¹²

Haleb'de çok kalmayan Tutuş, yeğeni ile girmiş olduğu saltanat mücadelesine bir son vermek için Harran, sürç, Urfa ve Diyarbekir'i ardi

107 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 222; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 108-109; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s.134; *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, s. 181.

108 İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 109-110; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 124; *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, s. 181; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 402.

109 İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 124; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 110-111; Sevim, *Tutuş'un Saltanatı Elegeçirme Teşebbüsü*, s. 423-424.

110 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 232.

111 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 126, 130, 137, 140, 144-145, 147; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 112; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 126; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 232; C. Alptekin, "Aksungur", *DİA*. İstanbul 1986, C. 2, ss.296.

112 İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 110-118; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 126; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 232; *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, s. 182-183; Kafesoğlu, "Kür-Boğa", *İ.A.*; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 405; Sevim, *Tutuş'un Saltanatı Elegeçirme Teşebbüsü*, s. 427.

ardına ele geçirip yönünü Isfahan'a dönmüştür. Burada Sultan Melikşah'ın eşi Terken Hatun kendi oğlu Mahmud'u tahta çıkarmak için Berkyaruk'a karşı isyan başlatmış ve Tutuş ile evlenerek bu emeline nail olmak amacıyla onu beklemekteydi. Tutuş Isfahan'a ulaşabilmek için Diyarbekir'den Ahlat'a, buradan da Azerbaycan'a gelmiş ve Hemedan'a hareket etmiştir. Hemedan'da Tutuş ile görüşmek için yola çıkan Terken Hatun yolda hastalanarak geri dönmek zorunda kalmış ve Ramazan 487 (Eylül-Ekim 1094) yılında vefat etmiştir.¹¹³ Ordugâhını Isfahan'da kuran Tutuş, kendi emirlerine güvenemediği için o sırada Dımaşk'ta bulunan oğlu Rıdvan'ın ordusuyla kendisine katılmasını beklemeye başladı. Sultan Berkyaruk ise Terken Hatun'un ölüm haberini alır almaz Nüsaybin'den süratle hareket ederek Erbil'e gelip buradan Isfahan yönüne harekete geçmiştir. Bu sırada Hemedan'da bulunan Tutuş'a da 9 fersah mesafede idi. Berkyaruk'un geldiğini haber alan Tutuş, Abukoğlu Yusuf komutasında bir bölük askeri ona karşı göndermiş ve Abukoğlu Yusuf da Berkyaruk'un askerlerini darmadağın etmiştir. Bu mağlubiyetten sonra Isfahan'a kaçan Berkyaruk burada kardeşi Mahmud tarafından çok iyi karşılanmış olsa da daha sonra tutuklanarak zindana atılmıştır. Ancak Mahmud'un çiçek hastalığından ölmesi üzerine Isfahan'da bulunan devlet ileri gelenleri ve emirler Berkyaruk'u zindandan kurtarıp yeniden sultan ilan ettiler (Şevval 487/Eylül 1094).¹¹⁴

Ancak Sultan Berkyaruk'un da sağlık durumu pek iyi durumda değildi. Tam bu sırada Emir Ahur isimli bir komutan Tutuş'u kandırarak ona ihanet etti ve Tutuş'un yanından kaçıp Cerbazakan'a gitti ve buradan da Isfahan'a gelerek Tutuş hakkında Berkyaruk ve emirlerine kıymetli malumatlar verdi. Bunun üzerine Tutuş, önce Cerbazakan'ı yağmalamış, Muharrem 488 (Şubat 1095) yılında ise Rey şehrini işgal etmiştir. Irak ve Horasan emirlerinin orduları ile birlikte Berkyaruk'a katılmaları üzerine Sultan'ın ordusu 30 bine çıkmış ve bu güç ile Berkyaruk Rey'e hareket etmiştir. "Suriye, Irak, el-Cezire, Diyarbakır ve Azerbaycan'a kadar olan bölgeleri ele

113 İmamaddin al-Katib al-İsfahani, *Zubdet al Nusra va Nuhbat al-Usra- Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Türkçeye çev: Kıvameddin Burslan), TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 52-53; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Rahatu's-Sudûr ve Ayetü's-Surur*, edit.: Muhammed İkbâl, Leyden 1921, s. 134 (aynı eserin çevirisi: çev.: Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1957, s. 131); Reşidü'd-Din Fazlullah, *Cami'ut-Tevârih*, haz.: Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1960, s. 49; Hamdullah Müstevfi Kazvini, *Tarih-i Güzide*, İran 1339, s. 437; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 240; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 127; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 118; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname-I*, Haz. Erdoğan Merçil, Tecüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s.140-141; G. Ö. Bezer, "Terken Hatun", *DİA*, İstanbul 2011, C. 40, s. 510; Nurullah Yazar, "Melikşah'ın Ölümünden Sonra Terken Hatun'un Oğlu Mahmud'u Sultan Yapma Çabaları", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, c. 10, sayı: 20, ss. 211-219; G. Sutaç, "Büyük Selçuklu Devletinde Kadın ve Siyaset: Terken Hatun Örneği", *Uluslararası İslam ve Kadın Çalıştay*, İçdir, 9 Haziran 2018: ss.307-340.

114 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 234, 245; Hamdullah Mustevfi Kazvini, *Tarih-i Güzide*, s. 240-241.

geçirerek, Hemedan ve Rey'i alarak Cerazakan'da 30 bin kişilik bir orduyla Tutuş'a saldırmıştır. Tutuş, 17 Sefer 488'de (26 Şubat 1095) askerlerinin Berkyaruk tarafına geçmesi sonrası yenilmiştir. Rivayete göre Sungurca adlı Aksungur'un adamlarından biri beyinin intikamı almak için Tutuşun başını gövdesinden ayırarak 17 sefer (26 Şubat 1095) 488'de öldürülmüştür. Urfalı Mateos'a göre ise; Berkyaruk'un askerlerinden biri ilerleyip kılıcıyla onun başını kesmiştir.¹¹⁵ Böylece Berkyaruk'un saltanatı sağlamlaştırmıştır.” İbnü'l Esir'in yorumuna göre:

“Allah bir işin vukuunu dilerse sebeplerini de hazırlar. Daha dün amcası Tutuş karşısında mağlup olup az sayıdaki adamlarıyla İsfahan'a giden Berkyaruk'u kimse takip etmemişti. Şayet yirmi süvari onu takip etmiş olsaydı onu mutlaka yakalayacaklardı. Çünkü İsfahan kapısında birkaç gün beklemişti. Daha sonra İsfahan'a girince emirler onun gözlerine mil çekmek istediler. Tam bu sırada İsfahan'a girişinin ikinci günü kardeşi Mahmut'tan bulaşan hastalıklardan (çiçek ve daha sonra menenjitten) kurtulmuştur. Amcası karşısında mağlup olup İsfahan'dan ayrılıncaya kadar dört ay geçmiş geçtiği halde amcası Tutuş hiçbir faaliyette bulunmadı. Şayet Berkyaruk ve kardeşi Mahmut hasta iken onun üzerine (İsfahan'a) yürümüş olsaydı hiç şüphesiz ülkeye hâkim olurdu”¹¹⁶ diyerek bunun Allah'ın bir takdiri olduğunu ifade etmiştir.

Rey savaşında Tutuş'un kesilen başı Bağdat'a gönderilmiş ve burada “*Hazairü'n-Riüsa*”, yani başlar hazinesine konulmuştur. Bedeni ise babası Sultan Alparslan'ın Merv'deki türbesine gömülmüştür.¹¹⁷

Sonuç

Suriye Selçuklu Devleti'nin banisi olan Tacü'd-Devle Tutuş, “*Büyük Sultanlık*” tahtı uğrundaki mücadelesini kaybederek öldürüldüğünde yerine varis olarak Rıdvan ve Dukak isimli iki oğlunu bırakmıştır. Ancak Tutuş'un ölümünden sonra Suriye Selçuklu Devleti parçalandı. Tutuş'un evlatlarından biri Dımaşk'ı, diğeri ise Haleb'i ele geçirerek kendi melikliklerini kurdular. Buna göre de Tutuş'tan sonraki Suriye Selçuklular Devleti Haleb ve Dımaşk melikliklerine ayrılmıştır. Dımaşk Selçuklu Melikliği Dımaşk atabeyleri Tuğtekinliler'in tesiri altında olduğundan onların tarihi Tuğtekinliler tarihi ile birlikte anılmaktadır.

115 er-Ravendi, Rahatü's-Sudur, s.140; el-Azimi, el-Azimi Tarihi, s.29; *Urfalı Mateos Vâkayinamesi*, s.183; A. Sevim, “Tutuş”, *DİA*, C. XII/2, 134-137; A. Özyayın, “Berkyaruk”, *DİA*, 1992, C. III, 514-516.

116 İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, X. S. 207-208.

117 Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 410-411.

Kaynaklar Tutuş'un çok güçlü Selçuklu Sultanlarından biri olduğunu kaydederler. Eğer Rey savaşında hayatını kaybetmeseydi, Büyük Selçuklu Devleti'ni idare etmek için Berkyaruk'tan daha ciddi ve kabiliyetli bir kişiliğe sahipti. Onun çok sert tabiatlı olması emrindekileri de korkutmaktaydı. Ancak tutuş kendine sadık adamları her zaman korumuş ve mükâfatlandırmıştır. Tutuş'un Türk tarihindeki en büyük hizmeti Suriye, Filistin ve bir çok Arap toprakları üzerinde Selçuklu-Türk hâkimiyetini kurması ve bu coğrafyaların bin yıldan fazla Türklerin idaresinde kalmasının banisi olmasıdır. Onun devrinde Suriye ve Filistin topraklarına çok fazla Türkmen-Oğuz boyu gelip yerleşmiş ve bu topraklar Türk yurdu haline gelmiştir. Tutuş eğer Büyük Selçuklu tahtını eline geçirmiş olsa idi, hiç şüphesiz Selçuklu Devleti Melikşah'tan sonra daha güçlü bir hükümdarın eline geçmiş olacaktı.

KAYNAKLAR

- Ağırakça, A. “İhşidiler”, *DİA*, C. 21, ss. 551-553.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçukname-I*, Haz. Erdoğan Merçil, Tecüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.
- Aksarayî, Kerimüddin Mahmud, *Müsameretü'l-Abbar*, çev. Mürsel Öztürk, TTK. Yayınevi, Ankara 2000.
- Alptekin, C. “Aksungur”, *DİA*. İstanbul 1986, C. 2, ss.296.
- Ayan, E. *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Fethine Kadar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.
- Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler* (H. 430-538 = 1038/39-1143/44), yay. ve çev. A. Sevim, Ankara 1988.
- Bezer, G. Ö. “Müslüm b. Kureyş”, *DİA*. C. 32, s. 94-95.
- Bezer, G. Ö. “Terken Hatun”, *DİA*, İstanbul 2011, C. 40, s. 510.
- Bosworth, C. Ed, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri: Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar ve Kronolojik Soykütüğü*, Türkçe tercüme: H. Canlı, İstanbul 2005.
- Bulduk, A. *el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, Haz. Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004.
- Cahen, Cl. “Atsız b. Uvak”, *EI*, C.1, Leiden, 1986, s.750.
- Çekiç, A. “Selçuklulardan Eyyûbîlere Sünnî-İslam Devlet Siyasetinde Mısır'ın Yeri ve Önemi”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2018 Cilt:1 Sayı: 1, ss.119-138.
- Çelik, A. *Fâtımîler Devleti Tarihi* (909-1171), TTK. Yayınları, Ankara 2018.
- Daftary, F. *A Short History of the Ismailis*. Edinburgh, UK: Edinburgh University Press 1998.
- Dokdemir, H. “Suriye Selçukluları Hükümdârı Tâcü'd- Devle Tutuş'un (1062 – 1095) Dönemi Ve Faâliyetlerine Bakış”, *Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 2021, 7(40): ss.1015-1020.
- Ebu Zehra, Muhammed, *İslamda Siyasi İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi* (Çev. A. Şener) İstanbul 1983.
- Ebu'l Fida, İmadüddin İsmail b. Ali Ebu'l Fida, *el-Mulhasar fi Abbâri'l Beşer IV*, Kostantiniyye, tsz.
- Ed-Dişrâvî, Ferhât, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye bi'l-Mağrib*, (Arp. Çev., H. es-Sâhilî), Beyrut 1994.
- el-Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, çev. K. Burslan, Ankara 1943.
- el-Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkibeleri ve Türkler'in Faziletleri*, çev. R. Şeşen, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1967.

- Elçibey, E. "IX. Yüzyılda Azerbaycan Halkının Özgürlük Mücadelesi ve Abbasiler Hilafetinin Tenezzülündeki Rolü", çev. M. Kemaloğlu, *Gümüüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı 6 Haziran 2012, ss.104-120.
- Elçibey, E. *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Türkçe Yay. Hazırlayanlar: F. Gazenferoğlu – S. Akın, İstanbul 1997.
- el-Ezdî, Ali b. Zafır, *Abharu'l devleti'l Hamdaniyye: Hamdaniler*, thk. Temime Ravvaf, trc. Mehmet Akbaş, İstanbul 2011.
- el-Gâmidî, M. Ali Üdeh, *Bilâdü's-Şâm*, (baskı yeri yok), 1404/1984, (el-Mektebetü'l-Faysaliyye).
- el-İsfahani, İmamaddin al-Katib el-İsfahani, *Zubdet al Nusra va Nubbat al-Ustra Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Türkçeye çev: Kıvameddin Burslan), TTK Basımevi, Ankara 1999.
- er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Rahatu's-Sudür ve Ayetü's-Surur*, edit.: Muhammed İkbâl, Leyden 1921, (aymı eserin çevirisi: çev.: Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1957.
- Ertaş, K. "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Rollerini", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017/2 yıl: 8 cilt: VIII sayı: 17, ss, 63-84.
- Eymen, F. S. "Efdal bin Bedrü'l-Cemali ve Fatımilerin, Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", *Haçlı Seferlerinin 900. Yıldönümünde Selâhaddin-i Eyyübî Sempozyumu* (23- 24 Kasım 1996 Diyarbakır), (1997): 138-152.
- Gavanime, Yusuf D. "el-Efdal b. Bedrü'l-Cemâli ve Birinc Haçlı Seferindeki Rolü" (çev. Abdülkerim Özaydın), *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 13, ss. 138-154, İstanbul 1987.
- Gökhan, İ. "İhşidiler Devletinin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (17), ss. 255-269.
- Gökhan, İ. "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerine Selçuklu-Fatımi Mücadelesi", *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2013) ss.92-108.
- Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, Cilt: I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayını, 3. Baskı, Ankara 1999.
- İbn Halikan, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim İbn Halikan, *Vefeyâtü'l-A'yân V*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 2009.
- İbn Kalânisi, *Taribu Dimaşk*, thk. Süheyl Zekar, Dimaşk, M.1983/H.1403.
- İbn Tağrıberdî, Cemalüddin Ebü'l-Mehâsin Yûsuf (ö. 597/1201), *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, I-XVII, Darul Kütübil İlmiyye, Beyrut 1992.
- İbni Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* XII, (Büyük İslâm Tarihi) çevr. Mehmet Keskin, İstanbul 1995.

- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem IX*, Tedk. Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İbnu'l-Adim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnu'l Adim Bugyetü't-taleb fî Târîhi Haleb (Seçmeler)*, A. Sevim nşr, TTK. Ankara 1989.
- İbnu'l-Adim, *Zübdet'ül-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular; Seçme, Tercüme ve Değerlendirme*: Ali Sevim, TTK Yayını, Ankara 2014.
- İbnu'l-Esîr, *el-Kamil fi't-tarih VIII*, Trc. Abdülkerim Özaydın vd., Bahar Yayınları, İstanbul 1985.
- İbnu'l-Kalânîsî, *Zeyl Tarih Dimaşk*, nşr: H. F. Amedroz, Leyden 1908.,
- İbnu'l-Müeyesser, *Abhâr Mısr*, yay. E. F. Muhammed, Kahire 1981.
- İbnu'ş-Şihne Ebü'l-Fazl Muhibbüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed es-Sekafi el-Halebî, *ed-Dürrü'l-müntebâb fî târîhi memleketi Haleb*, nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Dimaşk 1983.
- Kafesoğlu, İ. "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, Cild XIII'den ayrı basım.", Kutulmuş Matbaası, İstanbul 1958.
- Kafesoğlu, İ. *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- Karaarslan, Nasuhi Ü. "Hamdâniler", *DİA*, C. XV, s. 446.
- Karakuş, N. "Kudüs Fatihî Atsız b. Uvak Et-Türki", *Diyanet İlmî Dergi*, 58 (2022): ss.1207-1230.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk*, I. (Yayına Haz. Ş. H. Akalın), TTK. Yayınevi, Ankara 2008.
- Keyyali, S. *Seyfüddeve ve asrû'l-Hamdâniyyin, el-Matbaatü'l-Hadise*, Haleb 1939.
- Kitapçı, Z. "İslamın İlk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler", *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Sayı: 112, Yıl: X, Şubat Ankara 1972, ss.209-221.
- Kitapçı, Z. *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler* (2 Cilt Takım) (Ciltli), Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005.
- Koca, S. "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin ve Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s.22 (Güz 2007), s.10-11.
- Koprman, K. Y. "İhşidiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.VI, Çağ Yay, İstanbul 1987, s.181-221.
- Köymen, M. A. *Alparslan Vê Zamani*, İstanbul 1972.
- Kuşçu, A. Dudu, "Türkiye-Filistin Kardeşliğinde Tarihi Bellek; Selçuklular Döneminde Filistin", *Filistin Meselesi ve Türkiye Uluslararası Kongresi*, 20-22 Ekim 2017, Tam Metin Bildiri Kitabı, Novotel Konya, ss.1-10.

- Mâcid, Abdü'l-Mün'im, *Zubûru'l-Hilâfeti'l-Fatûmiyye ve Sukûtuba fî Mısr*, Kahire 1994. Makrizî, *İtti'âzu'l-Hunefâ bi Abbâri'l-Eimmeti'l-Fâtûmiyyîn el-Hulefâ* (Thk., C. eş-Şiyâl), C. I-II, Kahire 1948.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd-Düvel I*, yay. ve çevr. A. Öngül, İzmir 2000.
- Öngül, A. *Selçuklular Tarihi I*, Çamlıca Basım Yayın, 2014.
- Özaydın, A. "Berkyaruk", *DİA*, 1992, C. III, 514-516.
- Özkuyumcu, N. "İhşîdiler", *Türkler*, C.V, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2005, ss.39-59.
- Reşidü'd-Din Fazlullah, *Cami'ut-Tevarih*, haz.: Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1960. Kazvinî, Hamdullah Müstevfi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, İran 1339.
- Sadrüddîn Hüseyinî, *Abbâriü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çevr. N. Lugal, Ankara 1943.
- Sevim, A. "Bizans'ın Durduramadığı Büyük Türk Komutanı Bekçioğlu Afşin", *Makaleler*, Cilt 1, Ankara 2005.
- Sevim, A. "Atsız b. Uvak", *DİA*, C. 4, 1991, s. 92.
- Sevim, A. "(Sıbt İbnü'l-Cevzî), Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, III, Sultan Melikşâh Dönemi", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, (2000), XX, 32.
- Sevim, A. "Artuklular'ın Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Bellekten*, C. XXVI, Sayı:101, 1961, ss. 119-146.
- Sevim, A. "Atsız b. Uvak", *DİA*. IV, 1991, ss. 92-93.
- Sevim, A. "Kuzey Suriye'de Görünen İlk Türk Emiri: Han-oğlu Harun", *Bellekten*, Nisan 1979, c. XLIII, Sayı: 170, s. 365-380.
- Sevim, A. "Nâvekiyye Türkmenleri Sorunu", *Erdem*, Sayı:26, 1996, ss.789-792.
- Sevim, A. "Suriye Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1988, c. VII, s. 363-364.
- Sevim, A. "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)", *Bellekten*, C. XXVII, Sayı: 107, 1963, s. 411-413.
- Sevim, A. "Tutuş", *DİA*, C. XII/2, 134-137.
- Sevim, A. Kutalmışoğlu Süleymanşah, TTK. Yayınları, Ankara 1990, s. 36.
- Sevim, A. *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990.
- Seyyid, Eymen F. *ed-Devlet'ül-Fatûmiyye, ed-Dariü'l-Mısrıyetü'l-Lübniyye*, Kahire 1992.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan II* (ter.: A. Sevim, Makaleler), Ankara 2005.
- Sobernheim, M. "Müslim b. Kureş", *İA*, VIII, ss.822-823.

- Sutay, G. “Büyük Selçuklu Devletinde Kadın ve Siyaset: Terken Hatun Örneği”, *Uluslararası İslam ve Kadın Çalıştayı*, Iğdır, 9 Haziran 2018: ss.307-340.
- Sümer, F. “Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri”, *SAD*, IV (1975). s. 197.
- Sümer, F. “Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, Uvak Oğlu Atsız I”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 43, (1986), s.135.
- Sümer, F. “Yıva Oğuz Boyuna Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, IX, ss. 151-166.
- Sümer, F. *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları II*, İstanbul 1999.
- Şeşen, R. “Cezire”, *DİA*. VII/509-511.
- Tağrıberdî, Ebül-Mehâsin Cemâlüddîn Yusuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbügavî ez-Zâhirî, *en-Nücumü'z-zâhire fî milûki Mısr ve'l-Kahire* V, Kahire 1388.
- Turan, L. *Suriye ve Filistin Fatihî, Selçuklu Meliki el-Melikü'l-Muazzam Atsız b. Uvak*, Fenomen Yayıncılık, İstanbul 2022.
- Turan, O. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- Türlüçü, S. “Malazgirt Savaşına İştirak Eden Türk Beyleri ve Hal Tercümelere”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, ss.291-334.
- Tyerman, Christopher, *God's War: A New History of the Crusades*, Cambridge: Belknap Press 2006.
- Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK. Yayınevi, Ankara 2019.
- Usta, A. “Sa'düddevlle Gevherâyîn”, *DİA*, C. I, s.477.
- Yazar, N. “Melikşah'ın Ölümünden Sonra Terken Hatun'un Oğlu Mahmud'u Sultan Yapma Çabaları”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, c. 10, sayı: 20, ss. 211-219.
- Yazılıtaş, N. “Fâtîmî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2005), 189-210; İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah, İstanbul 1973, s.21.
- Yazılıtaş, N. *Fatimî Devleti'nde Türkler*, TTK yayınları, Ankara 2009.
- Yıldız, H. D, “İhşidiler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1987, c. VI, s. 182-222.
- Yiğit, H. “Artuklu Hâkimiyetine Kadar Kuzey Suriye'de Selçuklular”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Eylül - Ekim 2018, Cilt: 120, Sayı: 236, ss.113-132.
- Yiğit, H. “Türkiye Selçuklu Devlet Erkânı İçinde Gayritabii Ölümler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 115, Sayı: 227, Nisan 2017, İstanbul 2017, s. 170-171.
- Yinanç, M. H. *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, I. Anadolu'nun Fethi, TTK. Yayınları, Ankara 2020.

